

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелзэн

№ 18 (17155)

2006 чылдың
ФЕВРАЛЬ 21,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.30
Садар өртээ – 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

ДААЛГАНЫ БЕРГЕН

Февраль 16-да Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак «С.Шойгу аттыг Балгазын» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң ажилдакчылары-биле ужурашкан. Танды кожуунун чагырга даргазы С.Ондар, бүдүрүлгениң кол зоотехниги, юрист болгаш бухгалтери кредитор өрезинде 24 млн. рубльди чок кылыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаандан дуза дилеп келген. 2003 чылдың октябрьда Танды кожуунун девискээринге онза

экономиказын дыка кошкаткан. Бо хүнде бүдүрүлгеде 300 ажыг ажилчыннар ажилдап турар, сүт угланышкынныг малды тудуп, орулгалыг ажилдап турар чаңгыс бүдүрүлгени камгалап арттырары-биле сагыш човап турарлар. Часка чедир малдың чаш төлүн камгалап арттырар, инек кажаазын септээри чугула апарган. Ажыл төлевиринге 2,246 муң рубльге өреленгени-биле бүдүрүлгениң өнчүзүн хавырган, буурап дүжер айыыл тургустунуп келген. Бистиң шуптувуска билдингир болгай, даштындан удуртур эргелелче шилчий бээрге, өрелерни, үндүрүлгени болгаш ажил

телевирин төлээринге ажил-агыйның шупту хөрөнгезин садып эгелээр, ооң соонда ажил-агыйны катап тургузары кончуг берге болур. «С.Шойгу аттыг Балгазын» ККБ-ниң саң-хөө байдалының дугайында медээге үндезилээш, Чазак Даргазы Ш.Ооржак Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга өрени чок кылыр, сүткүр малдарны деткиир болгаш тараа культураларының бедик дүжүдүн алыр сорулга-биле сугарылга системазын ажилдадырынга кады ажилдажылганың деткимчезин көргүзөр даалганы берген.

Бистиң корр.

Национал төлевилелдер

ЧОННУН АМЫДЫРАЛЫ-БИЛЕ ТУДУШ

«Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» деп мурнады хөгжүдөр национал төлевилелди республикага боттандырып чорудары-биле ийи хүн уламчылаан семинар хуралдың түңнелин ТР-ниң Чазааның калбак хуралына сайгарып чугаалашкан. Ооң ажилына республиканың тудуг организацияларының удурткучулары болгаш специалистери, кожуун, хоорай болгаш суму чагыргаларының чагырыкчылары, кожуун, суму Хуралдарының төлээлери, ТР-ниң Чазааның девискээр эргелелдериниң удурткучулары киришкен. Хуралга келириниң бетинде Кызыл хоорайда чамдык тудуг объектилеринге чедип, тудугнуң республикада сайзырап олурар чаа технологиялары-биле танышкан болгаш Чазактын калбак хуралына кончуг идепкейлиг киришкенер. 2006 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, статистика

талазы-биле көргүзүлгелер-биле республиканың чуртталга фондузу 3884,3 муң дөрбелчин метр, ында 86,2 муң өг-бүлө чурттап турар. Тускай чуртталга бажыңы-биле

8353 өг-бүлө чедир хандырттынмаан. 2005 чылда акшаның бүгү дөстери-биле 16,1 муң дөрбелчин метр 296 квартираларны ажылгалга кириген. Хуу кижилер

7736 дөрбелчин метр чурттаар оран-саваны тудуп алган. 2005 чылда республиканың чээли организациялары хуу кижилерге чурттаар оран-сава садып алырынга 61,7 млн. рубльдиң чээлизи берген азы эрткен чыл-биле деңгээрге, 44,2 хуу хөй болуп турар. Банкыларның чээлизи-биле 174 өг-бүлө чуртталга байдалын экижиктен. Ооң-биле чергелештир Чазактын калбак хуралына, чуртталга тудуун кончуг оожум темп-биле боттандырып чорудуп турарын демдеглээн, ылаңгыи көдээ черлерде. Ниити чуртталга фондунда хоорайларда чаагайжыттыг чурттаар оран-саваның деннели 64 хуу, көдээ черлерде 2,4 хуу. Чуртталга тудугларында эргижиреп элзэн болгаш озалондактыг чурттаар оран-саваның үлүү 13,6 хуу.

(Уланчызы 2-ги арында).

КЫМ-ДАА ЭКИ БАЖЫҢНЫГ БОЛУКСААР

Эрткен неделяда ТР-ниң Чазааның хөй кижии киржикчилг калбак хуралына дөрт национал төлевилелдин бирээзи – «Россияның хамаатыларына – таарымчалыг болгаш чаагайжыттыг чурттаар оран-сава» Тыва Республикада канчаар боттанып турарының дугайында улуг чугааны чоруткан. Чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Чазаа чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Бо национал төлевилел чоннун амыдыралын шынарлыг деңгелче экижидер сорулгага кончуг чугула черни эзеп турары билдингир. Ону күсседириниң ийиги үе-чадазында РФ-тиң Чазааның доктаалын езугаар 4 иштики программа хүлээп алдынган. Ооң уjur-утказы чүдел дизе, бажың-балгат-биле Федералдыг хоойлу езугаар албан хандырар уjurлуг хамаатыларның мурнунга күрүне бодунуң хүлээлгелерин күсседир; аныяк өг-бүлелерни бажың-биле хандырар; бажың тудуунга чер үндүрүп бээриниң чурумун таарыштыр ажилдап кылыр; коммунал инфраструктура объектилерин чаартыр. Ол ышкаш ук иштики программалар езугаар ипотека чээлизиңге хамаарыштыр Россия Чазааның аңгы-аңгы хемчеглери көрдүнүп турар. 2006-2010 чылдарда Россияга бажың-балгат программаның

акшаландырышыкыны аңгы-аңгы дөстөрдөн 902,4 млрд. рубль чедир өзөр, ол санда федералдыг бюджеттен 239,8 млрд. рубльди үндүрүп бээр. Ынчангаш 2010 чылга чедир үеде Россияга чыл санында-ла 80 млн. дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалче кирип турарына үндезиннер салдынган. Чурттаар оран-сава политиказынга күрүнениң тоң чугула сорулгазы – чедип алдынгыр болгаш эптиг бажың-балгаттың рыногун хевирлеп тургузары, аңаа күрүнениң киржилгезиниң механизмнерин тургузары, чоннун аңгы-аңгы бөлүктөрүн бажың-балгат рыногунга деткири. Тыва Республиканың Чазаа чурттаар бажың-балгат программаның хамаарыштыр эрткен чылын В.В. Путин Федералдыг Хуралга айыткалынга саналдап чугаалаан соонда май айдан

эгелээш, ол талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап эгелей берген. Оон тура, РФ-тиң чурттаар бажың-балгат Дүрүмүн, РФ-тиң тудуг-суур Дүрүмүн база национал төлевилелди күсседириниң талазы-биле ТР-ниң Чазаа Улуг Хуралга 20 ажыг хоойлу-дүрүм актыларын бадылаттырып алган. Тускай сорулгалыг республика программасы хүлээп алдынган. Тудуг-суур айтырыының талазы-биле Чадаанага, Ак-Довуракка, Бай-Хаакка, Хандагайтыга, Самагалдайга зона аайы-биле хуралдарны, Кызылга республика хуралын эрттирген. Тускай сорулгалыг программа езугаар 2006 чылда республикага 49,6 дөрбелчин метр шөлду ажылгалче кириер. 2010 чылга чедир 7877 өг-бүлө боттарының чурттаар оран-саванын экижидип алыр аргалыг болур. Чазак доктаалында «Россияның хамаатыларына чедип алдынгыр болгаш таарымчалыг бажың-балгат» деп национал төлевилелди күсседир талазы-биле организастыг хемчеглерниң планы хүлээп алдынган. Ол езугаар 2006-2007 чылдарда республиканың чурттакчыларына таа-

рымчалыг бажың-балгат тудуун көвүдөдип хөгжүдөр. Чер-черлерге бажың тудуушкун ажилының системазын хевирлеп тургузар, тудугга чер ажил-алының дүрүм-чурумун ажилдап кылыр, тудуг рыногунга чижилгени хөгжүдөр, административтиг моондактарны тургуспас, ипотека чээлизиң хөгжүдөр, аныяк өг-бүлелерни бажың-балгат-биле хандырар дээш, оон-даа өске хөй-ле эки хемчеглер планда көрдүнгөн. Ынчангаш кижилерниң эн-не сонуургалдыг, чугула амыдыралчы айтырыы – чурттаар оран-сава-биле хандырылган национал төлевилелдин күсседилгези-биле херек кырында боттанырынга улуг үндезинниг болгаш ол езугаар кижии бурүзү эптиг, аяныг бажың-балгаттыг болур аргалар тургустунуп турар. Чаа-чаа тудуг материалдарының болгаш чаа-чаа технологияларның дузазы-биле чаагайжыттыг бажың-балгатты кыска хуусааларда чүг-ле хоорайларга эвес, а көдээге тудары кончуг чугула ажил-херек болуп турар. Ол дээрге кижилерниң амыдыралын чаа деңгелче, чаа шынарже көдүреринге улуг идиг болур. Н.МОНГУШ.

Көдээ ажил-агый чизези АЖЫЛ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Россияның Чазааның 2005 чылдың октябрь 31-де «№ 651 доктаалына дүүштүр 2006 чылдың июль 1-ден 25-ке чедир Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин эрттиреринге белеткел ажилдары Тывада уламчылап турар. Чизе үезинде транспорт харыл-заазы-биле аргыжары нарын, ырак, чедери берге девискээрлерге көдээ ажил-агый чизезин бо чылдың сентябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир эрттирер.

Февраль 14-те тыва радионун дорт каналының эфиринге Тываның Статистика эргелелиниң көдээ ажил-агый болгаш долгандыр хүрээлел килдизиниң начальниги Маргарита Товуу, республика девискээринде Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем болгаш Эзрин кожууннарга көдээ ажил-агый чизези октябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир эртер деп тодаргайлап чугаалаан. А республиканың өске кожууннарына болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга чизечилер бо чылдың июль 1-ден 25-ке чедир чеде бээр.

Ол Тываның көдээ ажил-агый структуразында мал ажилының одарладып кадарар онзагай байдалы-биле холбашкан болуп турар, ыңдыг регионнар Россияда эвээш. Тожу кожуунга көдээ ажил-агый чизезин ийи хуусаа-биле эрттирерин база чугаалаан. Ынчангаш Чазылар сумунуң шупту девискээринге, Ий болгаш Азас (Ий болгаш Адыр-Кежигинин суурларындан аңгыда) сумуларның чурттакчылыг ивижилеринге 2006 чылдың октябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир чизени эрттирер, а кожуунун арткан сумуларына июль 1-ден 20-ке чедир чорудар.

Чизениң айтырыгларын болгаш чизе саазыннарын ол ажилга тускай хаара туттунган хамаатылар долдуурар болгаш чорудар, олар колдуунда көдээ чурттакчыларның бүзүрөп турары, ол чер чурттуг кижилерден тургустунар. Чизени чорударына өөренип турар аныяктарны база хаара тударын көрүп турар. Олар чизечилерниң, инструкторларның, бурүткөкчилерниң ажилын күсседир.

Ооң-биле чергелештир көдээ ажил-агый чизезиниң хууда медээлериниң айыыл чок чоруун хандырырының айтырыы тургустунуп турар. Республиканың Статистика эргелелиниң Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң белеткелениң талазы-биле албаның штаттан дашкаар бөлүүнүң удурткучу Мерген Дайтонунуң чугаалап турары-биле алырга, көдээ ажил-агый чизезиниң шупту медээлерин, ооң иштинде хууда болгаш юридиктиг объектилер дугайында медээлерни сайгарып дооскан соонда чок кылып кааптар, ыңчал кээрге, РФ-тиң «Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң дугайында» хоойлуга дүүштүр көдээ ажил-агый чизезиниң юридиктиг албан черлериниң болгаш хуу кижилерниң объектилериниң дугайында медээлерниң чажыт болурун магадылап турар. Бир эвес эрге-дужаалдыг кижилер чажыт медээни чарлап тараткан таваарылгада, харысалгага онаажыр апар. Көдээ ажил-агый чизезинге белеткелдер талазы-биле ажилды республиканың Статистика эргелели уламчылап турар. Бистиң корр.

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫ-БИЛЕ ТУДУШ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

ТР-нің Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының сайыды А.Б.Свинцов бодунуң илеткелинге, «Россияның хамаатыларына — таарымчалыг болгаш чаагайжыттынган чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди боттандыраары, чурттакчы чоннуң амыдыралын шынарлыг бедидериниң кол үндезини болур деп демдеглээн. РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң даалгазын күүседирибиле РФ-тиң Чазак 2005 чылдың декабрь 31-де «2002-2010 чылдарда «Чуртталга» тускай сорулгалыг федералдыг программаны боттандыраар талазы-биле немелде ап чорудар хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол федералдыг программаны боттандыраарының ийги чадазында 2006-2010 чылдар кирип турар, ында дөрт эң кол программаларны боттандыраары кирген.

Ооң-биле чергелештир, ол программаның ийги чадазында 2005 чылдың июнь 30-де Россия Федерациязының Чазаның хуралына деткээн, Россияга ипотекалыг чуртталга чээлизиниң системазын акшаландыраарының концепциязын хөгжүдөрүн боттандыраар талазы-биле хемчеглер кирип турар. 2006-2010 чылдарда акшаландырышыккынның бүгү дөстөрүнден программаны акшаландыраарының ниити хемчээли 902,4 млрд. рубль болур, ооң иштинде федералдыг бюджеттин акша-хөрөнгизи — 239,8 млрд. рубль. 2010 чылга чедир чуртка ажылгалга кирген чурттаар оран-саваның шөлү ийи катап көвүдээр болгаш бир чылда 80 млн. дөрбелчин метрден эвээш эвес чуртталга шөлүн ажылгалга кирир.

«2005-2010 чылдарда таарымчалыг болгаш социал чурттаар оран-сава-биле Тыва Республиканың чурттакчыларын хандыраар» программаның чуртталга тайылбырларына болгаш ооң механизмин боттандыраары-биле 2005 чылда Чадаана, Ак-Довурак хоорайларга, Бай-Хаак, Самагалдай болгаш Хандагайты суурларга зона, Кызыл хоорайга республика семинарларын эрттирген. Ол программага дүүштүр 2006 чылда республикага 49,6 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кирир. 2010 чылга чедир 7877 өг-бүлө боттарының чуртталга байдалын экижидер, ооң иштинде социал байдалы-биле 4139 өг-бүлө чурттаар оран-саваны алыр болгаш 395 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тудар.

Республикада чурттаар оран-сава айтырыы кончук чиди-биле тургустунуп турар болгаш бо айтырыгы мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин салган сорулгаларына дүүштүр чедимчелиг шийтпирлээри-биле, республиканың Чазак семинар-хуралды бедик деңгелге организа-тастап эрттиргенин демдеглээри чугула. Чурттаар оран-сава дугайында айтырыг бюджет деңгелинде турар ортумак орулгалыг кижилерге ипотека чээлизин таварыштыр шийтпирлеп ап болурунун аргазы бар, бедик орулгалыг кижилерге херек билдингир, оларга шынарлыг болгаш чаа төлөвилел болгаш технология-биле туттунган бажыңнар херек. Республиканың чурттакчыларының дыка хөй кезинин орулгалы

чурттаарының адаккы хемчээлинде турар болгай, хомуданчыг чүве, олар национал төлөвилелге кирбейн барып болур. Социал чурттаар оран-сава (халас) дайын киржикчилеринге болгаш инвалидтерге көрдүнүп турар. Ынчалза-даа таарымчалыг болгаш чаагайжыды туттунган чурттаар оран-саваның тудуунун хемчээли күрүне программазында салдынган болганда, бо айтырыгының шийтпирлеттинип болурунун аргазы бар.

Бир эвес көдээ черлерге чурттаар оран-сава айтырыын чедимчелиг шийтпирлептер болза, көдээ суурларның социал байдалы үндезини-биле өскерлир болгаш өөредилге, кадык камгалал, культура, көдээ ажыл-агый адырынга бедик билиглиг специалистерни хаара тудар аргазы тургустунуп келир.

Чурттаар оран-сава тудуунга болгаш орта хамаарышкан айтырыгларга хамаарыштыр Чазактын калбак хуралына болгаш семинар-хуралга дыка хөй илеткелдер болган. Бо национал төлөвилелди амыдырал кырынга боттандыраарына эки-ле билбейн турган кожуун, суму чагыргаларының даргаларына ол кончук таарымчалыг болган. Ийи хүн иштинде күженишкенин ажылдап келгенин түннелинде, оларга чаа бодалдар болгаш кайыын, чүүден эгелээри колдуунда билдине берген. ТР-нің Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак эң кол мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди амыдыралга боттандыраарының бирги чадазы чедишкенин доозулган деп чөптүү-биле демдеглээн. Ам ол айтырыгы шийтпирлээри-биле муниципалдыг тургузгаларның удурткучуларын болгаш специалистерин, тус черде бот-башкарылган органның база чурттакчы чоннуң теоретиктиг белеткелинче кичээнгей угландыраары чугула дээрзин Чазак Даргазы айыткан. Бо ажыл талазы-биле чурттакчы чоннуң хуралдарын болгаш семинарын эрттирери чугула. Чүгле ынчан чурттакчы чонга чуртталга тудуунун адырынга национал төлөвилелдин сорулгалы, утказы республиканың чурттакчы бүрүзүнге чедер болгаш ынчан ниити күш-биле ону амыдырал кырынга боттандыраарын чедип ал болур. Бо бөдүүн эвес ажыл, ынчалза-даа ону чорудары чугула болгаш доозар, көдээ суурларга ону чаксы хову ажылдарының бетинде доозар.

Чаа технологияны, тудуг материалдарын ажылгаан, амгы үениң архитектуразы болгаш төлөвилелдери-биле кылдынган, чаагайжыттынган болгаш таарымчалыг чурттаар оран-сава тудуунче кичээнгейни угландыраарын Ш.Д. Ооржак чугаалаан. Чурттакчылыг суурларның, кожууннар төптериниң, хоорайларның чингине төлөвилел планынга дүүштүр тудары чугула. Хомуданчыг чүве, он чурттакчылыг суурларның тозунда ындыг төлөвилел планы чок болуп турар, бар-даа болза, ол шагда-ла эргижирээн болгаш амгы үениң негелдезинге дүүшпейн турар. Орта чижек кылдыр Каа-Хем суурнуң тудугларын чөптүү-биле кирип болур, чоннуң ону «Шанхай» деп адай бергени таварылга эвес болгай.

Үстүнде чүүлдерден кандыг түнел үндүрүп болурул дээрге, таарымчалыг чуртталга төлөвилелин боттандыраарда, муниципал-

дыг тургузгаларның чуртталга кварталдарының тудугларын бедик шынарлыг архитектура төлөвилелдери-биле кылып чорудары чугула. Борта бир дугаар базымны, инженер инфраструктуразының долу хемчээли-биле хандыртынган чуртталга тудугларына хостуг чер участоктарын үндүрүп бээри болур. Баштай улуг тудуглардан эгелээри албан эвес, эгезинде 10-20 участоктарны бөлүк чуртталга бажыңнарының шөлдеринге тускайлап бээрге четчир. Ооң соонда арга-дуржулганы апкаш, улуг тудугларже кирип болур. Көдээ суурларның амгы үеде кылып тудуглары, 60-70 чылдарның тудугларындан бүгү талазы-биле шынарлыг кылдынган турар уjurлуг.

Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди боттандыраарына кол угланышыккынны хууда тудугларның төлөвилелинче онза кичээнгейни салып турар. Орта колдуунда ипотека механизмин ажылгаар. Ынчал кээрге, тудуг бүрүзүнге бир дугаарында чер садып алыры негеттинип кээр. Тывада чер четчир деп чугаалап болур. Чер участогун бодунуң өңчүзү кылдыр садып алыр сонуургалдыг хамаатылар, тус черниң бот-башкарылган органның билдиришкенин кирир. Орта черни кандыг сорулгалыг ажылгаарын, хемчээлин, турар черин айыткан турар. Тус черниң бот-башкарылган органның ийи неделяның иштинде шийтпирни хүлээп алыр. Бир эвес черниң ол участогунга элээн каш хуу болгаш юридиктиг албан черлери билдиришкенин кирир болза, ону садарының талазы-биле аукционну эрттирер апар.

Ооң соонда чер тургузуунун организациязы бир ай хуусаада чер участогунун төлөвилел кызыгаарын белеткээрин хандыраар. Республикада ооң-биле «Тыва-ТИСИЗ» кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге ажылдап турар. Кожууннарда оларның салбырлары үш ай иштинде чер аразының хемчээлин белеткээр турар. Билдингир-ле болгай, бо рынок үезинде халас чүве турбас. Чер участогунун бир гектарга чедир өртээ 2000 муң рубль, бир гектардан он гектарга чедир чайгы үеде 12530 рубль, кыжын — 18400 рубль.

Чер участогун бодунуң хууда өңчүзү кылдыр алган соонда, хамааты (юридиктиг албан черлери) күрүне органына ооң бүртүкелер эртер, күрүненің бүртүкелери — чер өңчүзүнүн эргезин бадыткап турар чаңгыс документ болур.

Чуртталга бажыңының тудуун эгелээрге, хамаатылар дыка хөй кабинеттерни кезирип уjurга таваржыр, орта адак дээрге, чартык чыл эртер. Бир эвес бо хүн ол айтырыг-биле тутчуп эгелээр болза, адак дээрге августа тудуп эгелээр апар. Чер участогун садып алырының чорудулгазын кызыраары эргежок чугула апарган болгаш май айда тудуп эгелээр байдалды тургузары чугула. Бо айтырыгга бир дугаарында тус черниң бот-башкарылган органның киржир уjurлуг, а чер тургузкучулары чурттакчыларга уткуштур ажылды чорудар. Черни тускайлап үндүрүп берген соонда эң-не сагыыр кол чүүл: чурттаар оран-саваның чаагайжыды туттунган турары.

Сергей ХЕРТЕК.

Ада-чурт камгалакчызының хүнүн республикага эрттирер хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың февраль 16 № 125 Кызыл хоорай

Өзүп оран салгалды патриот-туг кижизидер, Ада-чуртун камгалаарына амыдыралчы идепкейлиг туруштарны тургузар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Ада-чурт камгалакчызының хүнүн республикага эрттирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кошкан).

2. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга байыр чедирерин организаастаары-биле Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы культура-массалыг хемчеглер эрттирери-биле Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызынга 30 муң рубльди ук яамыны бо чылын акшаландыраар хөрөңгиниң күсели-биле, Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы «Инвалидтерни социал деткири» деп республиканың тускай сорулгалыг программазының күсели-биле 30 муң рубльди үзүп бээр.

3. Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге тураскааткан хемчеглерни эрттирерин муниципалдыг тургузгалар чагыргаларына сүмөлээр.

4. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга, хамааты камгалал, Тыва Республиканың девискээринге чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан, Өрт халаптарындан камгалаар ажыл-чорудулганы хандыраар талазы-биле агентилел байырлал хемчеглер эртер черлерге хөй-ниитиниң корумчурумун, өртке удур айыыл чок болурун хандыраар.

5. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

6. Бо доктаалды күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оолга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ЭРГЕЛЕРИН КАМГАЛААР

Россия Федерациязының Чазаның «Ыяап-ла медицина камгаладылгазынга РФ-тиң чонун хаара тударының дугайында» 1993 чылдың апрель 2-де үндүргени хоойлузун амыдыралга боттандыраары-биле республиканың Ыяап-ла медицина камгаладылгазының фондузу 1993 чылдан эгелеп ажылдап келген.

Ыяап-ла медицина камгаладылгазы дээр-ле — чоннуң социал камгаладылгазының кол кезээ болур. Кадык камгалал адырында чоннуң кадыын экижидип, бедик денелге эмчи дузазын чедирери-биле чаа өскерлишкенин-биле чергелештир, 2006 чылдан эгелеп, республикада медицинаның камгаладылган организациязы тургустунган. Мооң мурнунда бо хүлээлгени республиканың Ыяап-ла медицина камгаладылгазының фондузу күүседип турган болза, 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп «КапиталЪ Медицина камгаладылга» хаагыг акционер ниитилелдин Кызылда салбыры ажыттынган. Чоннуң камгаладылгазын чорудары-биле Кызыл хоорайда, кожууннарда салбырның төлээлеринге ажылдаар таарымчалыг байдалдарны тургузуп эгелээн бис. Бо салбыр Москвада «КапиталЪ Медицина камгаладылга» хаагыг акционер ниитилелдин бөлүнчө кирип турар. Ниитилел республикада салбырынга мебель, компьютерлерни, эт-херекселди, машина-техниканы, чаа полистерни садып алыры-биле баштайгы дузаны чедирип турар.

Бо үеде албан организация удурткучулары-биле ажылдап турарларны ыяап-ла медицина камгаладылгазынче хаара тудары-биле дугуржулгаларны чарып эгелээн бис. Ажылдавайн турар чоннуң (пенсионерлер, инвалидтер, чаш уруглар) камгаладылгазынга хамаарыштыр республиканың Чазак-биле дугуржулганы кылган. Дугуржулгага Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак 2006 чылдың январь 20-де ай салган. Ажылдавайн турар чоннуң

ыяап-ла медицина камгаладылгазынга хоорай, кожуун чагыргалары дорт харысалгалыг болур. Республиканың чонунга халас эмчи дузазын чедирериниң талазы-биле республиканың тускай программазын Чазак чылдың-на ажылдап кылып турар болгай. Ыяап-ла медицина камгаладылгазының программазын күүседире-биле республиканың эмнелге черлери-биле дугуржулганы кылып эгелээн бис. Ол программаның күүселдезиниң ыналдазын салбырның эксперт эмчилери чорудар уjurлуг.

Бистиң кол хүлээлгевис — ыяап-ла медицина камгаладылгазында хаара туттунган чоннуң эмчи дузазы алыр эргелерин камгалаары бооп турар. Ынчангаш чон эмчи дузазын үезинде, долу, бедик деңгелге алырын чедип алыр сорулгалыг бис.

Бо үеде кожууннарже үнүп, чаа полистерни берип эгелээри-биле, дугуржулгаларны кылып, тайылбыр ажылын кылып турар бис. Өвүр, Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем кожууннарга четтивис, февраль 13-тен эгелеп, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарга чедип, дуза көргүзөр план-биле ажылдап тур бис.

Билдинмес айтырыглар тургустунуп келзе, бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 76 («Тыватудуг») каб. 106, 401. Тел. 1-24-92, 1-25-81, 1-25-82.

Нина ОЧУР,
«КапиталЪ Медицина камгаладылгазы» хаагыг акционер ниитилелиниң салбырының директорунун оралакчызы.

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

ДЕТКИМЧЕ БОЛУР

Ынчан бичии мен. Ол дайын үезиниң чылдары чүве. Таңды кожуунуң девискээри Хадың унунга ийи суг дээрбези база Арыг-Бажынга база-ла ындыг дээрбе турган. Ынчангы араатар тарып өстүрген тараазын ол дээрбелерге тыртырып, далганы бүдүрүп ап турду. Ооң даштарын кайыын, канчап тып ап турганын кижикайгаар. Хөөредиг чок, ол далганы быжырып, хлеб кылырга, амданныг чагайын чүү дээр. Ол хамаанчок, Чедерниң Оңгачага бичии суг унунга күчүлүг дээрбе даштары чытканын ынчангы араатар кайгап чугаалажыр чүве.

Колхозтажышкын соонда тарааны чүгле аът андазыны-биле тарып турду. Бүгү чүвени чүгле хол-биле кылыр. Ол үениң кижилериниң кызымаан. Бистиң Тываның көдээ амыдыралын сегидер сорулга-биле бодунуң сеткил-хөңнүн олче угландырып, кайда, кандыг дуржулга херектин эскерип, аңаа чүүн канчалза экил деп санал-аналын солуннарга бижип чоруур Бады Ооржактың күзеп чоруур күзели чоорту боттаны берзе хөңнү. Ол чүл дээрбе, көдээ ишчилерге херектиг күштүг чылгы мал «иванова» уксааны өстүрзе деп күзели бар. Чоокта чаа бистиң Күрүне Думазында депутаты-вис Чылгычы Ондар-биле учуражып тургаш, саналдаан. Депутадывыс ол саналды деткип, «иванова» уксаалыг ийи богбаны тыварын аазаан.

Оон аңгыда көдээ ишчилерге ажыктыг халас энергия бээр ыяш дугуй дугайында база сүмелеп бижип турду. Бады Ооржактың чогааткан ол дугуноң македи Алдан-Маадыр аттыг курт-шинчилел музейинде чыдыр. Ону кылыксаар, бүдүрер дээн күзөлдиг кижилер оон көрүп ап, төлевилелин дүжүрүп, шыйып ап болур. Чоокта чаа республиканың агрономнар семинарынга Бады Ооржак бо талазы-биле лекцияны номчаан. Назы-хары улгады берген бо эштиң бир күзели — аът күжү ажыглап, чер ажылын сайзырадыры. Үш чиик андазынны чогаадып, бир комплект кылыр болза, ол база дыка ажыктыг арга-дуржулга хевирлиг чорду. Бо андазынны чогаадыр талазы-биле көдээ ишчилерге конкурс чарлаза ажырбас боор.

Сөөлгү үеде көдээ ишчилер боттары планныг, төлевилелдиг ажылдарны кылып эгелээн. Ынчангаш ол эштиң дугуй-биле ажылдаар дээрбезин, күчүлүг чылгы малды өстүрерин, чер аңдарар андазынны ажыглаарының дугайында саналын ажыглаар болза, көдээ ишчилерге ажыктыг, оон хөй орулганы шынгаздып ап, ажыл-ижи көдүрүп үнүп болур.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

Саглы суурнуң херэзженер чөвүлели 1998 чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. Ооң даргазы Алимаа Дүгүржеповна Ооржак. Бодунуң ажылын эки билер, херэзжен чон-биле чугаалажып билер удуртукчу.

Саглы суму чагыргазында аңгы өрээлди дерип кылган. Ында шупту арбаннарның булуңнарын чуруп, бижип асқан. Арбаннар аразында чарышты база чарлаан, чыл иштинде кылып чоруткан ажылын түннеп, эки ажылдыг арбаннарны, ооң даргаларын өртектиг барааннар-биле шаңнап келген.

Арбаннар аразында темалыг кезээлерни, солун мөөрейлерни удаа-дараа эрттирип турган. Март 8-ке тураскааткан «Частың чечээ», «Иениң буян чаражы», «Частың белээ», №1 арбанның «Часкы шагның сырыналы», «Чалыы шаа-выс уттундурбас», №2 арбанның «Каткы бажы каткан эвес», №19 арбанның «Өг-бүлөм — өөрүшкүм», №9 арбанның «Адаларның соон салгап» деп темаларга солун кезээлерни эрттиргени уттундурбас.

Часкы үеде чаагайжыдылга болгаш тарылга ажылдарын арбаннар аразында чорудуп, ону өг-бүлө бүрүзүңге чедип алыр дээш кызыдып, организастан

Чөвүлелдин ажыл-херээ

келген. Күскү үеде кайы өг-бүлө эки, хөй дүжүтү ажаап ап турарын түннеп, демдегледип турган. «Бой-дустуң беримчези» деп кезээни, «Эң эки картофель тараан өреге», «Эң эки арбан» деп чарыштарны чарлааш, тиелекчилерни илередип, оларны шаңнап-мактап турганы — сумунуң чонунуң хей-аъдын көдүрүп турган дээрзи чугаажок.

2003 чылда иелер чөвүлели кылдыр эде тургузуп, Алимаа Дүгүржеповна сумунуң ие-чаш камгалаар талазы-биле специализи кылдыр соңгаан. Ол-ла чөвүлелдин кезигүннери-биле ажылдап турар. Иелер хуну таварыштыр маадыр иелер болгаш алдар-аттыг иелер-биле «төгерик столду» организастан база кожуунуң иелер чөвүлелиниң ажылын сонуургап, арга-дуржулганын солукшаннар.

Эки ажылдыг иелер чөвүлелиниң кезигүннеринге Оюмаа Оолаковна Саая, Чечен Биисовна Кара-Сал, а эки ажылдыг арбан даргаларына Анна Сүвүртовна, Альбина Чүзеновна, Чодураа

Болат-ооловна, Уран Оолаковна хамааржыр.

2004 чылдың март 1-ден эгелеп, бо ажылды хенертен дүжүрүп каапкан. Оон 2005 чылдың ноябрь айдан эгелеп, катап иелер чөвүлелин тургузуп, ажылдап эгелей берген. Ажыл планын тургускаш, кезигүннер идеккейлиг, чогаадыкчы ажылдап эгелээн. Иелер хунуңге таварыштыр кожуунга болган конференцияга эки киришкен. Ниити суурга организастан аразында «Иениң онзагай буян чаражы» деп мөөрейни бедик утка-шынарлыг, солун кылдыр эрттирген. Аңаа дыка хөй иелер улуг сонургал-биле киришкенер.

Бажынарже реидилерни кылып, план аайы-биле ажылдарны чорудуп турар. «Ажыктыг сүмелер», «Кым хөйүнү билирил?», «Шагаа-2006» деп оюн-маргылдааларны чоңга солун кылдыр организастан эрттирген.

Лориса СААЯ.

Саглы суур.

Кеннивис

«Кижик төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ухар» дижирин дег Моолдун Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузуңга төрүттүнген чараш кыс Азияның чүрээ, кайгамчыктыг каас-чараш бойдус-байлактыг Тывага чурттаар ааскежиктиг болганы таварылга эвес. Ындыг өөрүшкүлүг өг-бүлө тудары Нарантунгалаг Цэмбэевнага ооң бир дугаар душчуп, тыпчып алганы «чыткан хой тургуспас» оожум, томаанныг Мерген Ткашович Куулар-биле ынакшылдыг баштайгы кезээнден эгелээн. Аныяк оол Мерген Ткашович танчылап, хөглөп турган аныяктар аразында чараш кыс Нарантунгалагы көрүп кааш, «шивейликкен сыдым баг дег» кадды танчылааш, олчаан салдынмай барган...

Нарантунгалаг Цэмбэевна Чадаана хоорайның урулдарының ыры-хөгжүм школазында ам 10 ажыг чыл башкылап, ажылдап турар. Уран чүүл училищезиниң дирижер-хор салбырын кончуг эки

өөредилгелиг дооскан. Нарантунгалаг Кызылдың уран чүүл училищезиниң 3-кү курузунга турда, ол-ла училищениң чурук салбырынга өөренип турган бир тыва оол үргүлчү бо кыстың чанынга кээр, ону кино-концерттерже билет садып алгаш чалаар, чайын үргүлчү ол уруг-биле кадды парктап садтар болу берген. Ынчал чоруп тургаш оларны ынакшылдыг күштүг судалы улам чоокшулаштырган. Цэнгэл тывазының кызы Нарантунгалаг Цэмбэевна-биле тыва оол Мерген Куулар олар 1994 чылда интернационалчы өг-бүлө тудуп, куда байырлалын эрттирген. Кижиниң байы чүдөл? Төрүп алган энерелдиг, эргеледип оор чаптанчыг чараш ажы-төлүндө-ле болгай. Мерген, Нарантунгалаг Кууларларның өөрүшкүзү, чоргааралы үш чараш кыстарында. Бир дугаар кызы Туяна — Чадаана хоорайның 3 дугаар школазының 2-ги класында өөренип турар, Урааназы «Ма-

лышок» уруглар садигинде, өг-бүлениң хеймер кызы Аялга 1 хар 8 айлыг, база-ла «Малышокта». Бо үш кыстарның ачазы Мерген Ткашович бичии чаш чылдарында база-ла бо «Малышокка» өзүп доруккан. Мерген Кууларның ачазының ачазы Байыр-оол Севекпенович Баян-Тала чурттуг, мээң авамның дунмазы кижик чүве.

Нарантунгалаг Цэмбэевна Куулар Чадаана хоорайның урулдарының хөгжүм школазында ам 10 чыл ажыр ажылдап турар, ол коллективин аажок хүндүлээр, а коллективни аңаа чоргаарланып, ол өөреникчилеринге чүрээнден ынак, ада-иелер-биле харылзаазы быжыг. Цэнгэл тывазындан келин — Нарантунгалаг Цэмбэевна Азия төвү, чараш Тываның база бир хоорайы тос оруктун белдири, чараш Чадаанада аас-кежиктиг Кууларның чуртун тудуп чурттап чоруур дээрге, кожа-хелбээ чоннар-биле найыралдың быжыг быразы-дыр.

Цэнгэл тывазы кеннивиске өөрүшкү, кежик-чолду күзедим. Кара-Сал ООЛАК.

Мынчаар байырлаан бис

Шагаа дээрбе, тываларның шагдан тура улуг байырлалы болгай. Бо чүүлдүң эгезинге Борис Дондук-оолдун «Шагаа хүнү» деп шүлүү-биле эгелээр-дир мен. Чүге дээрбе, бистиң «Кара көзүлбестер ниитилелиниң» коллективи Шагааны болур-чогууру-биле байырлаан.

Частың хүнүн уткуур Шагаа хүнү келген. Чаагай чемни делгеп, Шайлажыр бис оой-ээй. Сарыг тонуг даайым Саңын салып йөрээр, Аскак-кадай күүйүм Артыш кыпсыр оой-ээй.

Бо шүүлүктү бистиң «Өгбелер аалының» кезигүннери чугаалап, келген аалчылар-биле удур-дедир менди солчуп, столда делгээн аш-чемниг, аяк шайлыг уткаан. Дараазында аалчылар беш кижиден тургустунган комиссия кезигүннери деп, баш удур чугаалап каайн. Олар оон улаштыр ырак эвесте «Көп-Сөөк» аалынче углапкан. Аалдың ыттары эзере бергенин бодаарга, аалчылар чедер берген, аал ээлери-биле чолукшуп турар хевирлиг. Аш-чемниң дээ-жизин чооглааш, кожазында «Чодураа» аалыңче хаптылар. Өгүнү

ээлери аалчыларын четтикпейн харап, манап турганнар.

«Аал» бүрүзү үе чеже-даа берге, акша-шалың өй-шаанда үнмээн-даа болза, шырак белеткенгенин столдарда делгээн элбек аш-чем чугаалап турду. Столдарны үш аалга үлөп каан турган. Бир дугаар аал — Кызылдың кара көзүлбестер ниитилели. Ол «аал» дыка шырак белеткенген болган. Алдын-кыс Ондарның хырбачадан кылган мүнү, Екатерина Ондарның манчызы, Нина Кууларның хайындырган кургулдайы, чодураадан кылган чөкпээ, Светлана Доңактың чаагай манчызы, Тайнара Маадыр-оолдун хуулгазын блиннызы, Светлана Доңактың тыва арагазын келгеннер дыка сонургаан.

Ийги столда деспиде дүлген эъти, сүттүг шайны делгээн. Стол шывыында 2006 чыл деп угуулзалап даараан. Хана солун база үндүрүп алган. Алыс дааранып турар улус болгаш ол бүгүнү Клара Ховалыг эки удурткан. Үшкү «аалдың» (даргазы Александр Монгуш) столунуң аш-чемни база дыка элбек, бир хойнуң ужазында эгелээш, өске чемнерге чедир делгээн. «Аал» бүрүзүнүн кежи-

гүннери улустуң бир ырын, кожамыын ырлаар, дүрген чугаалаар — даалга ындыг. Бистиң «аалдан» Сержиңмаа Ховалыг «Аяк шайым» деп ырны ыяңгылыг хоюг үнү-биле бадырды. Кожамыкты бо чүүлдүң автору база багай эвес күүсеткен. Ийги «аалдан» Клара Ховалыг «Дагааларым» деп ырны чараш кылдыр күүсеткен. Ол ышкыш кижиниң мага-бодунда меңнер чүнү чугаалап турарын дыка солун кылдыр номчуду. Үшкү «аалдың» төлээзи Стай Новикова кезек кожамыктады. База-ла ол «аалдың» кол ээзи ырлаза ырлаар, сыгыртса сыгыртыр Александр Монгуш чаа-ла бадыргаш, барды. Маңа бир онзагай чүве — тыва тоннарлыг улустуң дыка хөй болганы. Тыва хептиг улусту көөрге, чоргаар-ла чорду. Ол хире чараш хептеривисти кетпейн чораанывис хомуданчыг-ла-дыр. Чоргааралывис — тыва хевивисте дээрле-ле шын.

Даргавыс Аңгыр Байырович Хертек бир хойну дөгөргөш, келген чонну шайлатты. Ооң өөнүң ишти Часкал Чамбаловна дыка-ла кызымак болган. Шаңалдарның бирги, ийги черлерин ол чаалап алды. Өске «аалдар» база шаң-

Ирбиш — чараш аң. Ооң дугайында чечен чугаалар-даа бижээн мен. Бо дээрбе мээң таныырым аңнар-дыр. Бүгү-делегей чергелиг Убса-Нур камгалалдыг запедник тургустунган соонда, ам-на ирбиш аң өзери ол-дур деп өөрүп чораан мен.

ХАЙЫРААН АҢНАРЫМ

Деспен, Серлик, Хоолу хем-нерниң эң ховар «төлдерни» 2000 чылга чедир ийи-үш-даа, чамдыкта алды чедир баш өзүп, төрүп тургулаан чүве.

Өөрүшкүм одаг ышкыш өжүп калган. 2005 чылда үш катап ол хемнерге чорааш, көрбедим. Кыжын безин чорааш, изин тыппадым. Хайыраан аңнарым төнүп калган...

Кырып, чөнүп өлгөн эвес, а хайыра чок кижилерниң хурдун боозунуң коргулчуннарындан өлгөн деп медээ бар. Чараш-даа, ховар-даа аңнары өлүргөн кижилерниң аттарын мээң хадунмаларым, төрелдерим адагылаан. Олар чырык өртем-кейден боттары бурганнай бергени хомуданчыг.

Ховар аң-меңге хол дегбес деп, ада-өгбелерниң хоойлузун сагываска ындыг-дыр. «Бак сагыш башка халдаар» деп чүве бо-дур ийин. Хайыраан аңчылар ажы-төлүнүң аразында чораан болза, кайы хире эки турар ирги? Эки болбайн канчаар...

Ирбиштер өскөн, төрээң Деспен хемге та кажан тояп келир. Үре-сады үзүлбес дижи. Көстүп келзе, узуткавайн көргөр. Ирбиш — чараш аң. Ховар аңнар өзөрге, чүгле оран-чурт байлак болур эвес, а ол черниң чурттакчыларына өлчөй-кежик доктаар. Кижиниң сагыш-сеткили байыыр боор чүве. Оргаадай эм оът — кижик өртектиг дижи, а ирбиштер ховар дириг амытаннар-дыр. Камгалаар херек.

Мотор ТИРЧИН.

Белдир-Арыг суур.

налдарны алгылаан. Библиотека эргелекчизи Галина Сат солун тывызыктарны салып, чыылганнарны хөглөдип турду. Тывызык тыварына профком даргазы Геннадий Монгуш тергидизен. Шагаага тураскааткан кезээге Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анатолий Монгуш солун оюннарны организастан, улусту хөглөдип турган. Өөнүң ишти, урулдарының ынак авазы, оон караа, кулаа, оң холу бооп кадды чурттап чоруур эки Светлана Николаевнаның эриг сеткилдиг, дузааргаан шагда эскерген мен. Езулуг-ла үлегерлиг аас-кежиктиг өг-бүлө!

Ниитизи-биле Шагаага тураскааткан кезээ дыка солун эрткен. Бо чүүлү шүлүк-биле эгелээн болганда, база-ла шүлүк-биле доозуп каайн.

Тываларның Чаа чылы, байырлалы Тывызыксыг Шагаа айы үнүп келди. Ыры-хөөңге, ажыл-ишчи чедишкнге бИт чылы динмиттелип турар болзун! Ирина БЮРБЮ. Кызыл хоорай.

Тайга-сынның, ак-көк хөлдөрлиг ырак ТОЖУДА

Тожунуң арга-арыг ажил-агый девискээри бо чылын юбилейин эрттирер деп турар. Бодунуң юбилейинге эки чедишкннерлиг келген. Эрткен чылын бүдүргөн бараанны, ооң иштинде дилиг материалын 30 хуу чедир өстүргөн. Чазанылга болгаш ыяш дилер цехтер эки ажилдап база сайзырап келген. Акша-төгериктиң нарын байдалы турза-даа, бодунуң иштики курлавырларын ажыглап тургаш, кризистин чылдарын ажып эрткен деп болур. Коллективтин кадрларының доктаамал ажылын болгаш салгал дамчырын камгалап алган бис. Арга-арыгны хынаарыга болгаш камгалаарыга хамаарышкан ажилдар чоруттунуп турар.

Тожунуң арга-арыг ажил-агый девискээринин директору — Юрий Михайлович Матвеев.

Акшаландырышкын эки болганы-биле эрткен чылын Тожу

Виктор Васильевич Тамдын-оол, хоочун тракторист

кожууннуң девискээринге өрт айыыл-халавын эвээжеткен. Тожунуң чону ыяш-биле бажыңын чылыдыр одап турар болганда, амгы үеде ыяш белеткээр база садып-саарар ажил чоруттунуп турар. Чазын, орук чок үеде, ону чедирери берге.

Амгы үеде коллективте шалың талазы-биле өре чок. Ынчалза-даа бергелер ам-даа бар. Тываның арга-арыг ажил-агыйы улуг өскерилгелерниң эгезинде турар. Бо берге үеде эң-не кол чүве — коллективти, специалистерни, арга-арыг ажил-агыйының ажилгыр байдалын кадагалап алыры болуп турар.

Тожу кожуннуң девискээринин шөлү 4 млн. гектар. Бисте дөрт лесничество бар. Ол дээрге Чазылаарның, Тоора-Хемниң, Сыстыг-Хемниң, Ырбанның лесничестволары-дыр. Чурттакчы черлерде, ыраккы черлерден бээр бистиң арга-арыг ажил-агый девискээрлери бар болуп турар. Бистиң арга-арыг ажил-агыйында 108 кижиге ажилдап турар, оларның иштинде 34 арга даамалы бар. Олар арга-арыгның хыналдазын болгаш камгалалын эрттирер

Арга-арыг ажил-агыйының ажилчынарны: Василий Григорьевич Лынов, Николай Юрьевич Фролов, Андрей Георгиевич Мамурков, Андрей Александрович Карамышев.

турар. Бистиң арга-арыг ажил-агый девискээринде тускай эртемниг специалистер ажилдап турар. Сөөлгү чылдарда национал кадрлар белеткээр талазы-биле улуг ажил кылдырган, Дивногорскиниң арга-арыг техникумун 10 ажыг кижиге дооскан.

Тожунуң арга-арыг ажил-агыйың хөгжүдеринге төлептиг үлүүн кириген кижилерни юбилейлиг бо чылда чоргаарал-биле адаары күзенчиг. Хөй чылдар дургузунда ажилдап келген хоочуннар хөй. Кол арга-арыг ажилдакчызы Людмила Яковлевна Кудрянцева 1975 чылдан эгелээш, ажилдап келген. 20 ажыг чыл дургузунда лесхозта ажилчынар Владимир Николаевич Влади-

миров, Павел Николаевич Владимиров, Саин Михайлович Ырыпай, Виктор Васильевич Тамдын-оол ажилдап келгеннер. Амгы үеде оларның ажи-төлү ада-иезиниң изин истеп, ажилчың салгалын уламчылап турар. Арга даамалы Николай Иванович Доронин база-ла 20 ажыг чыл дургузунда ажилдап турар. Ооң оглу Иван Доронин механиктеп турар. Тракторист Виктор Васильевич Тамдын-оолдун ийи оглу — Байыр биле Белек олар база арга даамалдары. Хөй чыл ажилдаан Галина Семеновна Чацинаның оглу Андрей Анатольевич Чацин база уруу Ольга Анатольевна Уфимцева Сыстыг-Хемниң болгаш Тоора-Хемниң

лесничестволарын удуртуп турарлар.

Сөөлгү үеде бухгалтерияга хамаарышкан саазын ажилы көвүдээн. Ынчалза-даа кол бухгалтер Людмила Викторовна Тыртыбаева болгаш ооң ора-лакчызы Елена Борисовна Мамукова эки түңнелдерни көргүзүп турарлар. Арга-арыг ажил-агыйының кол экономизи арга-арыг ажил-агыйында 20 ажыг чыл дургузунда үре-түңнелдиг, кызымак ажилы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты алган.

Юрий МАТВЕЕВ,

Тожунуң арга-арыг ажил-агый девискээринин директору.

Николай Иванович Доронин — тракторист.

Кожууннунуң культура килдизи

Кожууннунуң культура килдизиниң эргелекчизи Аяс Чашоолович Айыр-Санаа 1992 чылда Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырын дооскан. Тоора-Хем ортумак школазының чурулга болгаш черчение башкызы болуп 2 чыл ажылдаан. Тожу кожууннунуң чагыргазына Аныяктар болгаш спорт комитетин удуртуп келген. 2004 чылдың август айдан эгелээш, Тожу кожууннунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

Эрткен чылын бистиң Тожу кожууннунуң культура килдизи үрүтүндөгү ажылдаан. 2005 чылда Тиелелгениң 60 чыл оюнга тураскааткан «Тиелелгениң салюду» деп республика мөөрей-фестивалына бистиң артистеривис киришкеш, 1-ги черни алган. Биске ол болза дыка улуг че-дишкин болуп турар. Кожууннунуң уран чүүл болгаш культура ажылдары колдуунда сумуларның болгаш төп Культура бажыңында эки эртип турар. Кожууннунуң

Эрткен чылын культура ажыл-дакчыларының спартакиадазына киришкеш, хөй санныг дипломнарны бистиң кожууннунуң киржикчилери Бай-Тайгадан эккелген.

Акшаландырышкын талазы-биле арай берге болуп турар. Ынчалза-даа план аайы-биле ажылдар кылдынып турар. Сыстыг-Хем, Ырбан, «Май 1», Адыр-Кежигниң клубтары планын чедир күүсетпээн. Эң ырак суурувус Хам-Сыраның клувунуң директору Андрей Сой-Сюрюн

Тоора-Хем клувунуң ажылдакчылары.

клубтарының ажылының угланышкыннары аңгы-аңгы болуп турар, ол дээрге эстетиктиг мөзүшүнар, культурлуг, патриотчу кижизидилге, чон-биле ажил, арагалаашкына, таакпылаашкына удур хемчеглер дээш, оондаа еске.

Чаштарга «Тоол чуртунда», «Чаа чылдың гороскову» деп байырлалдыг хемчеглерни эрттирген. Салым-чаяанныг чаштарны шилип алырда, «Жаворонко» бичии уругларның эстрада конкурсузун база «Стартинейджер» амгы үениң танцызының конкурсузун эрттирген бис. Аныяктарга «Латино», «Восток», «Ламбада», «Рэп» — аңгы-аңгы хевирлерлиг дискотекаларны эрттирип турар.

Эрткен чылын февраль 23-те школа назыны четпээн оолдарның киржилгези-биле кожууннунуң «Эрниц эреси» деп конкурсту эрттирген бис. Март 8 таварыштыр «Кымның кенни эң чаражыл» база «Че-ве, кырган-авалар» деп конкурстарны эрттирдивис.

чоннун акшазы чок болуп турарындан янзы-бүрү аргаларны дилеп, тускай кыдырааш кылып алган, концерт, дискотека эрттирерде, аңаа кижжи бүрүзүм демдегледип ап, балык бажы-биле санажып турары солун. Санажыр балыын чыып алгаш, отчет дужаап кээрде, Тоора-Хемниң чурттакчыларына садыпкаш, бухгалтерияга акшаны кирип турар. Оон бодунуң ажылына херек саазын, демир-үжүк дээн ышкаш херекселдерни садып ап турар. Хам-Сыраның клувунуң директорунга бодаарга, чоок суурларның клуб директорлары «акшадан беринер, ынчан ажылдаар бис» дээрлер. Эки ажылдап турар ажылчынарны демдегледип айтырым болза, төп Культура бажыңының (Тоора-Хем) директору Валентина Окпан-ооловна Ооржактың, Салдамның клуб директору Елена Владимировна Иванованың, Ырбанның — Татьяна Ивановна Гертнерниң, Мария Комбуевна Очур-оолдунуң уран чүүл болгаш культура ажылына үлүг-хуузу дыка улуг.

Дааранылга мергежилинин мастерскаясы, мастери Римма Седип-ооловна Мырлаа.

Тоора-Хем суурнунуң 12 дугаарлыг профессионал училищези

12 дугаарлыг училищениң бөлүк башкылары.

Тоора-Хем суурда 12 дугаарлыг училищезиниң төөгүзү бир онзагай. Оон алыр болза мындыг: 1996 чылда иви, аңчылар ажыл-агыйын сайзырадыры-биле училищени ажыткан. Ооң баштайгы директорунга Владимир Андреевич Амбаржи томуйлаткан турган.

Баштайгы өөредилге чылында ивижилер болгаш даараныкчылар белеткээр мергежилдерни ажыткаң. Чылдар эртип, негелде уламна шыгырап, өөредилге программазы-биле өөредилгениң угланышкыны өскерлип, чаа мергежилдер немежип эгелээн: чазаныр мергежил, аңчылар, арга-арыг мастери, бөрт даараар мергежил, ЭВМ оператору. Ооң-биле кады училищениң коллективи база чаарттынып, аныяк кадрлар немежип, үениң негелдезин езугаар өзүп олурар салгалдарга быжыг билигни бээр дээш кызымак ажылдап чоруурлар.

1998 чылдан эгелээш, бо хүнерге чедир училищениң коллективин Владимир Колович Кушкаш билдилгил удуртуп турар. Училищениң төөгүзү-биле тудуш холбаалыг, хөй чылдарның дургузунда ажылдап келген башкылар: Римма Күнзеновна Чамыяң — өөредилге талазы-биле директорнунуң оралакчызы, Любовь Төгүс-ооловна Ооржак — улуг мастер, Римма Седип-ооловна Мырлаа — даараныр мергежилдин мастери. Олар аныяк башкыларга арга-дуржулгазын дамчыдып берип, деткип чорууру өөрүнчүг. Сургуулдарны амыдыралдың улуг оруунчү үдеп, башкарып, чымыштыг башкы ажылының бүгү-ле шылгалдазын эртип чоруур башкылар: Наталья Сарыг-ооловна Дончай-оол — директорнунуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы, Артур Иванович Севенек — бөрт даараар мергежилдин мастер башкызы, Шончалай Анатольевна Булатова — арга-арыг мастери, мергежилдин мастер башкызы, Радмира Күнзеновна Шой-Сюрюн — нити-

чуртталга черинде кижизидилкчи башкы.

2005-2006 өөредилге чылында училищениң коллективинге чаа кадрлар немешкен. Оларга Аян-Кыс Дугаржаповна Хертек, Чаймаа Көгээновна Монгуш — төөгү башкылары, Татьяна Агбаановна Хертек — методист башкы, Амир Сюрюн-оолович Кол — аңчылар мергежилинин мастер башкызы, Ай-Демир Олегович Хертек — ивижилер мерге-

жилинин мастер башкызы хамааржыр.

Училищениң тургустунуп келген үезинден бээр чеже кижжи доосканын санап түңнээри берге, оларның аразында кандыг кижжи чок дээрли. Ивижилер мергежили дооскан Алексей Мырлаа Чечняга шериг албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, эрес-дидим чоруун көргүзүп, амы-тынындан чарылгаш, «Эрес-дидим чорук дээш» деп орден-биле шаңнаткан.

Бо үениң дургузунда училищени кызыл диплом-биле 20 сургуул доозуп үнген.

Училищедө бо 2005-2006 өөредилге чылында 174 сургуул 7 аңгы мергежилди шынгаздып ап турарлар. Оларның 27-зи — бүдүн өскүстөр бооп турар. Өске кожуундан 15 кижжи маңаа кээп, тускай мергежилди чедип алыр күзелдиг өөренип турарлар.

Материал-техниктиг баазында: өөредилге корпусу, 35 оруннуг нити чуртталга бажыңы, 150 олуттуг чемненир чер, эмнелге, чунар-бажың, 3 өөредилге мастерскаясы бар. Училищениң дузалал ажыл-агыйында 57 ивини, 5 бода малды өстүрүп турар.

Иви кырында олурар башкы: улуг мастер Любовь Төгүс-ооловна Ооржак

Бөрт даараар мергежилдин мастери — Артур Иванович Севенек.

Тожу кожуундан фоторепортажты Василий Балчый-оол белеткээн.

Уран чүүл делегейинде

Чогаадыкчы аян-чоруу угулза дег төнчү чок

Тыва — шаг-төөгүден бээр ус-шеверлерниң, уран талантылыгларның, хөөмейжилерниң, сыгытчыларның, тараажыларның, чырааң дег күштүг ачыр-дачыр хурежир мөгелерниң, ажил-ишчи малчыннарның, аңчыларның чурту.

Тываларның хөөмей-сыгыды, ыры-шоору, таңчы-самы делегейниң янзы-бүрү чоннарын кайгадып, сагыш-сеткилдерин доюлдурп, чурттараразынга чоок харылзааларны тударынга, интернационалчы найыралды быжыглаарына улу идигни берип турар.

Азий диптиң төвүнге, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдири—уйгу чок Улуг-Хемниң эринге, Улуг хүрээниң чанынга уругларның «Эдегей» аттыг танцы ансамбли төрүттүнгөш, алды дугаар чылынче кирген. Ансамбльдин удурткучузу, тыва чоннуң база бир чоргааралы, алдарлыг хореограф— Вячеслав Октябрьович Донгак дээрзин билер бис. Ол уругларга хамаарыштыр Культура фондузун бир-ле дугаар ажыткан. Алызындан салым-чаянныг балетмейстер, чуркучу, бодунуң ынак ажилының мастери. Ооң салгакчылары— өөреникчилериниң саны ам 100 кижиге ашкан.

«Эдегейчиктерниң» чогаадыкчы аян-чоруунуң оруу узун болгаш төнчүзү чок. Чүге дээрге, чаа-чаа планнар тургустунуп, угулза дег уран чараш танцылар улай-улай чогааттынып, шиник чараш идик-хептер даараттынып, уругларның дурт-сынын улам каастап турар.

Эрткен хөй эвес чылдарның дургузунда олар Киргизияга, Казакстанга, Турцияга, Италияга, Болгарияга, Чехословакияга, Венгрияга, Бельгияга, Голландияга, Францияга, МАР-га дээш, еске-даа чурттарга, хоорайларга гастрольдап чедип каапканнар. Хөй санныг өөреникчилериниң

бичиилери—5 харлыглар безин ээлгир, чараш танцыларны төве бээрлер. Чараш кыстар конкурстарының мисстери, вице-мисстери-даа бар. Ол дээрге делегейниң чоннарының аразында безин бедик чергелиг бооп турган конкурстарның тилекчилери-дир. Ансамбльдин репертуарында: буддий «Сам» маскарлыг танцы, тыва фольклорга үндөзүлгөн хамнарның танцылары болгаш еске-даа чоннарның танцылары кирип турар.

Бодун көөрге анаа-ла бөдүүн, хөй чугаа-домак-даа чок, шынап-ла, бүгү бодун ынак ажилына берген, чогаадыкчы езу-биле ажилдап чоруур тываларның асураан алгыдып, алдаржыдып чоруур чоннуң огу. Ооң тургускан танцыларының саны—200 ажып турар.

Вячеслав Октябрьовичниң база бир кол дузалакчызы— аалының ишти Кима Чозаровна. Ол «Эдегей» ансамблиниң директору. Бүгү-ле административтик ажилдарны кылып, чүгле уруглар-биле эвес, ада-иелер-биле база хөй ажилды чорудуп турар. Кима Чозаровнаны уруглар аажок хүндүлээр болгаш авазы ышкаш бо-даарлар. Ынчангаш «Эдегейчиктерниң» ат-алдары алгып турарында ооң үлүг-хуузу улу. Ачазының изин салгаан, уругларны танцыга өөредип чоруур база бир шыраак талантылыг анык балетмейстер— Айлаана Донгак. Ол-ла «Эдегейлерде» ажилдап турар.

Вячеслав Октябрьович «Саян» ансамблиниң, «Эдегейниң», мюзик-холл «Ураанхайның», «Эне-

Сайның», «Азияның», «Күзел» деп аныктар театрының хөй-хөй танцыларын тургускан. Ол чүгле тыва чонувустуң уран талантызы-биле кызыгаарлаттынмай, Калмыкияны, Бурятияны, Казакстанны, Красноярскини, Кемеровунуң дээш, өске-даа черлерниң национал уран чүүлүнге улу дузаны чедирип чоруур.

Тыва — көшкүн бөлүк амыдыралдыг чораан скифтерниң, сарматтарның, гуннарның, тюрктерниң, уйгурларның чурту. Ол шаандагы үеден тоолчургу чугаалар артып калган. Ол үениң культуразын, кедип чораан идик-хевин катап тургузуп, эскизтерни чуруп, бот-боттарына дөмей эвес, кайгамчык чараш костюмнерниң коллекцияларын үе-үе аайы-биле даарап белеткээн. Коллекция бүрүзү тускай аттыг. Чижээлээрге, «Азияны аялгалары», «Хам-Куу», «Каң-кыс», «Азияны тывызыктары», «Тожунуң аяннары», «Субудай-Маадыр», «Урянхай», «Хааның уруглары» дээш, оон-даа өске. Бо хире хөй коллекцияларның эскизтерин чуруп, даарадыры амыр эвес ажыл.

Ансамбль ам янзы-бүрү чоннарның хореографтыг коллективтериниң конкурстарының 9 дакпыр «Гран-принци» эдилекчилери.

Францияга «Эдегейчиктер» 3 катап чорааннар. Французтар «Эдегейчиктерниң» концертин көргөш: «Бис каян-да мындыг хуулгаазын чараш чүвени көрүп көрбээн бис. Ам Тываны көрүксеп тур бис!»—деп, сеткил-сагыжының хайнышкыннарын илередип, чарашынганың болгаш мага-даанының сестерин илередип турганнар.

Гастрольдарга чоруп чорааш, делегейниң дыка хөй хоорайларын, чурттарын: Польшаны, Гер-

манияны, Венецияны, Грассты, Каныны, Ниццаны, Монакону көргөннөр.

Вячеслав Октябрьовичниң фондузу тускай дааранылга мастерскаялыг. Ында база-ла ажилына кызымак ус-шевер анык кыстар угулзалап хээлээн, сырып даараан концерт хептерин кайгамчык чараш кылдыр даарап турарлар. Чүгле «Эдегейчиктерниң» эвес өске-даа уран чүүл коллективтериниң чагыгларын хүлээп ап турарлар. Даараттынган костюм бүрүзү чинчилер, куш чүглери, алгы-кештен дээш, янзы-бүрү каасталгалар-биле шиметтинген.

Подимче үнүп турар уругларның костюмнери көрүштүг, чараш. Мода конкурстарына база хөй-хөй шаңалдарны алганнар. Костюмнерлиг уругларның эң-не бичиилери 5 хардан өрү.

Вячеслав Октябрьович бодунуң өөреникчилерин профессионал артистерниң денделинге чедир өөредип сорулганы чедип ап турар. Уругларны уран чүүлге ынак, культурулуг, бүгү-ле чараш чүүлдерни үнелеп билер, сагыш-сеткили арыг, сонуургаачал, чараш мага-боттуг болурунга кижизидип чоруур.

Танцылаар кижиниң даштыкы хевир-сыны безин тускай, шилгедек, чараш, шевергин, кылаштап чорууру безин чиик кылдыр көстүр.

Өзүп орап анык-өскенни тыва болгаш өске-даа чоннарның чараш чаңылдарына культураның, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге чогаадыкчы езу-биле өөредип турар. Делегейниң янзы-бүрү чурттарын безин көрүп, өске чоннарның культуразын, сайзыралын көрүп алыры дээрге, улуг аас-кежи-тир.

Февраль 13-те «Эдегейчиктер»

ийи кезектиг улуг концертин хөгжүм-шии театрына көргүстүлөр. Бисти, көрүктүлери, чаа-чаа солун номерлер-биле кайгадып, сонуургаттылар. Ансамбльдин репертуарында чаа танцылардан аңгыда, чаа коллекциялар база кирип турар. Улу бөлүктүң танцыларында Чаян Кууларның танцылаары езулуг-ла профессионал денелге четкен-дир. Ол база-ла башкызының оруун изеп чоруур салым-чаянныг келир үениң талантылыг хореографы. Бичии уругларның бөлүүнде 5, 6 харлыг Алдын-Сай Саая «Хомусчу кыс», «Араб улустуң танцызын» Лена Янзoo кайгамчык чараш кылдыр тепкеш бардылар. Бичии «Эвилер» подимче үнүп кээрге, ол дег кайгамчык чараш, чаптанчыг чүве чок ышкаш сагындырып кээр. Олар чаа-ла 5, 6, 7 харлыглар-дыр. 100 ажыг ажы-төлдүн идик-хевин эскизтер езуугаар даарап белеткээри амыр эвес ажыл. Талантылар ам-даа немежи, ансамбльдин ады ам-даа алгып турары өөрүңчүг.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Вячеслав Октябрьовичниң юбилейлиг концертинге Чазактың оралакчы даргазы Шолбан Караоол байыр чедирип чүве чугаалааш, Россияны уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы атты бээр бис дээрге, көрүктүлөр база аажок деткип ордуус. Чүге дээрге Вячеслав Октябрьович делегей чергелиг улу ажилды чоргузуп, чедишкиннерни удаа-дараа чедип ап турар. Ооң удуртканы найыралды, могап турбас, чогаадыкчы коллективиниң оруу ак, сеткилдерни өөртүп, чоргааралды хайныктырып чоруур болзун.

Антонина ШОЙЖУН,
Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг башкызы.

Амыдырал

Маадыр ава

Билип кээримге-ле кырган-авамның чанынга чоруур кижиге чораан мен. Мени ачамның авазы кырган-авам доруктуруп каан чүведир ийин. Кырган-авам кайнаар-даа баар дээнде, мени эдертип аар кижиге. Аттыг болза, ушкарып аар, чадаг болза, холумдан чедип аар аан.

Сүт-Хөлдүн Алды, Үстүү-Иш-киннер кыжын дыка соок, чыварлыг боор хемнер. Хемни өрү өскээрге, чывар куду хаггар, куду бадарга, өрү хаггар хемнер-ле болгай. Ол хемнерниң чыварына арын-баш додугуп, карарып каар чүве болбазыкпе.

Ынчан бичии турган мен, кыштың соок хүннериниң бирээзинде чүве, бир эртен кырган-авам ачамны «Саяк-Хүреңни эзертеп берем, оглум, Алды-Ишкин бажында даайың сугга баргаш келийиң» деп мындыг. Кырган-авам Саяк-Хүреңге мени ушкарып, чорупкан. Алды-Ишкinni өөрү үнүп-ле каан бис. Чыварның соогу карак көөр безин харык чок, өшкү кежи чагы кеткен кырган-авамның ооргазына арнымны чыпшыр үстүрүп алган орап мен.

Улуг дүш эртип чорда, арга кыдында сарапчазы чок бичии «казанак» бажың кестүп келди эвеспе. Кырган-авам: «Бо бажыңга бичии чылыгып аалы, оглум» дээш олче углапты. Бажыңчыгашка кирип кээривиске, долдур-ла бичии оолдар болду. Олар мени сонуургаарлары-ла ол боор, менче шергеп алган көрүп-ле турарлар болду. Мен кырган-авамның чанынче сыңы берген олу мен.

Бажыңчыгаштың ээзи, анык угбай, хүлүмзүрүп каап орап чазык-чаагай арын-шырайлыг, чугаакыры аажок угбай болду. Ол шайын хайындыра каапкаш, тавакта ааржылап каан далганы-биле хенекте шайын бистин

мурнувуска эккеп сала каапты.

Кырган-авам-биле угбайның чугаазы-даа эгелээн, мен дыңнап-ла олур мен.

—Оолдарымның ачазы чок, чааскаан оолдарым-биле чурттап чоруур кижиге мен. Тос оолдуг мен, оолдарымның улуу он бир харлыг, хөөкүйлерниң аразы чаңгыс-ла хар улус болбазыкпе. Мал-маганым-даа чок, яды амытан-дыр мен ийин. Күзүн бир аалдан хайдактап саар инек ачылап алган кижиге мен, ол инекке мээстерден сарыг-сиген чулуп эккеп берип, ооң-биле азырап тур мен, мүн-не шай сүдү үспес-тир хөөкүй, дидир. Күзүн «Ак-Даш», «Инек-Даш», Ишкиннер аразына тараа ажааган акыйлардан арбайны, кызыл-тасты элээни дилеп апкан мен. Мени таныыр болгаш харамнамастар чорду хөөкүйлер. Ону оолдарымга хооруп бээримге, далганан чип турарлар. Ооң-биле кыш ажа бээр боор бис. Чогум чайын ажырбас улус бис, сүт-сааны элбек, бай-шыдалдыг аалдар-биле кожа хонуп алгаш, оларның сүт-саанын сагжып, алгы-кежин божалап, эттежи, ааржы-саржаан белеткежи, кылчып берип, идик-хевин дараажып тургаш, амымны оон аптар кижиге болбазык мен бе, мени кады хондуруп алыксаар аалдар эмгежок-тур ийин, угбай, дидир. Оолдарым база мал-маган досчуп, кадаржырынга ажырбас апар чыдарлар болбазыкпе. Оолдарым эрлер болуп өскүлөй берзе, тос кысты эдертип эккелгейлер аан дээш, угбай улуг тынып кагды.

Угбай менче көргөш: «Огунуң чаражын аа, угбай, чаактары болугур кызыл-кызыл, семис-сумузуң моон, оглуңу меңээ беривит, угбай, оолдарым-биле кады азырап-ла алгай мен. Он оолду өстүр азырааш, өглөп-баштап кагзымза, он өрегелиг арбан тургустуна-

ла бээр ыйнаан, Ишкинге» дээш, каттырып кагды. Угбам чугаазын уламчылавышаан: «Ийи улуг оолдарым одаар кургаг будук чыып, аргаже киргеш, сегиртип тургаш коданны база дузактап эккээрлер-дир, этт база үспес-дир бис» дидир.

Бичии-даа болзумза, угбайның чугаазын топтап дыңнап, кээргеп-даа, сонуургап-даа олурган мен. Бир эвес кырган-авам мени, шынап-ла, ол угбайга бериптер болза, ооң оолдары-биле кады кодан дузактаарында дадала-завайн орап болдур мен ийин.

Кара чааскаан тос бичии оолду азырап орап, яды-түрөңги мени «маадыр ава» дивеске канчаар. Хөй оолдарыг авадан чарлып чоруп турувуста, кырган-авам угбайга быжыг кадыкшылды, ааскежин, оолдарының хей-ады бедик, тура-соруктуг, онча-менди өзөрин күзүзүн дыка-ла чечен-мерген йөрээл сестерни чугаалады.

Шаандакы тываларның кижизиг мөзү-шынары бедик, кээргээчел, човаачал, дузааргак, бот-боттарын хүндүлөжир, сагыш-човангыр чорааны-биле, оларның аразына чеже-даа ажы-төлдүг, кандыг-даа яды-түрөңги кижилер бот-боттарына дузаның күштүү-биле түрөвейн чурттап чорааннары ол-дур.

Ынчан ол угбайның «Бо чурттап орамын бичии, ыштыг казанаамдан он өрегелиг арбанны өстүр азырап, доруктуруп үндүрүптер мен» дээн ханы уткалыг сестерни чугаалап, хөөрөп органын сактып кээримге, чаптанчыг-даа, чоргааранчыг-даа-дыр эвеспе.

Чеже-даа берге болза, тыва кижиниң төөгүзүндө ажы-төлүн аштаткан, доңурган кижиге чок дээниниң бадыткалы ол-дур.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (февраль 13-19 хүннеринде) республиканың дивискээринге 97 кем-херек үлгедии бүрүттүктүнген, оларның 47-зин изини-биле истеп тодараткан. Аар кем-херектерден 4 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыгына кара өжөгээр хора чедирген 12 таварылга, 3 күштээшкин, 1 дээрбечи чорук, 8 үткөшчин, 36 оор чорук, 5 орук озал-ондаа болган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 13 таварылга бүрүттүктүнген.

Февраль 14-те Кызыл хоорайга 4 үптээшкин болган. Дружба кудумчунга 19 шак үезинде улгады берген херээжен кижиниң ааш-чемниг, акшалыг сумказын анык оол күш-биле хунаап аппаратан. Кызыл хоорайның таңныыл-пост албанының шагдааларының оперативтик ажылының түңнелинде каразыттырып турар кижиге туттурган. Ол кайда-даа ажылдап турар Эрзин суурнуң 22 харлыг чурттакчызы болган. Шак-ла ындыг кем-херек үлгедии 20 шакта Московская, Кечил-оол кудумчуларының белдиринге болган. Үш «эзир» чаны-биле эртип чыткан уругнуң сумказын хунаап алгаш барган. Олар база туттурган, кеземче херээз оттурган.

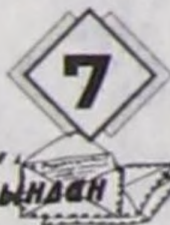
Февраль 14-те Кызыл хоорайның Калинин кудумчунга «ВАЗ-2108» автомашинага хыналда үезинде 247,501 грамм наркотиктиг бүдүмел—гашиш тывылган. Машинаның чолаачызы база ийи пассажири Кызылдың чурттакчылары болган.

Февраль 16-да эртен эрте Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Бажы суурнуң кудумчундан херээзнен чидиг бистиг чүүл-биле балыглатканының түңнелинде чок болган 18 харлыг анык кижиниң мөчүзү тывылган. Баш бурунгаар илереттингени-биле алырга, ооң мурнунда кежээ ол таныыр улустары-биле кады арагалааш, маргышкан бооп турар. Арагалаашкынның база бир киржикчизи — 10 класстың өөреникчизи иштинче бижектеткеш, эмнелгеге кезишкени эрткен. Каразыттырып турар кижиге туттурган. Херекти Улуг-Хем кожуунуң прокуратуразы истеп турар.

База бир аар херек февраль 18-те Кызыл кожуунга болган. Сукпак суурнуң чурттакчызы кады арага ишкен бодунуң-на аалчызына херээзнен бижектеткен. Ону республика эмнелгезинге чедирген.

Февраль 19-та Кызыл—Абакан оруунуң 5 дугаар километринге «Хонданың» чолаачызы — 10-гу класстың өөреникчизи уруг машинаның башкарылганын тудуп шыдавын барганы-биле андарылган. Орук озал-ондааның түңнелинде бажында болгаш чымчак эттеринде кемдээшкinnerлиг уругну эмнелгеге чедирген.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Хөй чылдарда чон аразына ажилдап, кижилер-биле аралажып-таныжып чорааш, ажил-агыйга, амыдырал-чуртталга бердинген, чону дээш, нитилел дээш, келир үе дээш билин, күжүн харам чокка өргүп чоруур төрүмелинден эрес-кежээ, салым-чаянныг, бурунгаар көрүштүг ажилдакчыларны, а харын-даа өг-бүлелерни эвээш эвэсти көрүп, оларныкы-биле аралажып, арга-сүмө солчуп, кожа-хелбээ чурттап-даа чордум ийин. Ол дугайын бо хүннерде, чеден харнык «эгезин» тевер чоокшулап ора, чурттап эрткен оруктарымче хая көрнүп келгеш, сактып олургулаар-дыр мен. Шакындыг үлегерлиг, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң чонунга назынында бараан болуп ажилдап келгеннерниң аразында Хандагайты суурда ажилдап-чурттап чоруур, күш-ажылдың хоочуннары, улус өөредилгезиниң тергииннери Көк-оол Бүрбүевич болгаш Тоорук Макал-ооловна Саттарныкы өг-бүлезин, оларныкы кижизиг ову-хевирин, ажил-ишчи аажы-чаңын бо-ла сактып келир-дир мен. Ам оларныкы ажил-амыдыралын, эргим номчукчу, кысказы-биле силерге таныштырарын оралдажып көрейин.

Сат Көк-оол Бүрбүевич 1942 чылда суг Аът чылының чеди айда Чөөн-Хемчиктин Хайыракан сумузунга хөй ажы-төлдүг өг-бүлө Сүрүнмаа биле Бүрбү Саттарнын ортун огу болуп төрүттүнген. Көк-оол 1961 чылда Чыраа-Бажының ортумак школазын дооскаш, ол-ла дораан Чадаананың үлегерлиг малдар ажаар станциязынга (госстанция) ажил-агый эргелекчизи болуп, бодунуң күш-ажылчы базымын, бот-тускайлаң амыдыралын эгелээн. Дараазында чылын Кызылда күрүнениң башкы институтунун эге класстар башчылары белеткээр салбырынга өөренип киргеш, ону 1966 чылда дооскан.

Өг-бүлениң херээжен ээзи Тоорук Макал-ооловна Донгак — Эвүрнүк Дус-Даг чурттуг. Ол Хандагайтын ортумак школазын 1960 чылда дооскаш, ол-ла дораан Торгалыг суурга ясли-садка кижизидикчи башкы болуп ажилдай берген. Аныяк уругун бичи чаштарны кижизидер, өөредир изиг күзели шак-ла оон кыптыгып үнген. Ол күзелин боттандыраары-биле Кызылдың башкы институтунун тыва дыл, тыва чогаал башкылары белеткээр салбырынга өөренип берген.

1962-чылдың алдын күзү. Ол чылдың шак ол алдын күзү Көк-оол биле Тооруктун амыдыралына кажан-даа уттундурбас үе болуп артып калган. Олар тараалаң Танды кожуунуң «Тиилелге» совхозунга дүжүт ажаап ажилдап тургаш танышканнар. Кады ажилдажылга, дем-бүлелиг амыдырал оон эгелээн дизе, частырыг болбас. Студент амыдырал билдирпейн эртип, өг-бүлезинге улуг уруу Марта төрүттүнген. Студент аныяктар өөредилгезиниң сөөлгү чылын үспес дээш Кызыл хоорайның чурттакчылары Серен-оол болгаш Макынай Кара-Монгуштарныкы бажыңына чурттап тургаш, өөредилгезин доозуп алганнар.

Дээди эртемниг аныяк башкылар Чырыдышкын ямызының дужаалын езугаар Эвүрнүк Торгалыг ортумак школазынга ажилдаары-биле чедип келгеннер. Аныяк башкыларныкы тускай эртемниң аайы-биле ажил-ишче шымып киреринге ол школага ажилдап турган хоочун башкылар, улус өөредилгезиниң тергииннери Мартна Сундуевич Куулар, Кызыл-Уруг Кечил-ооловна Донгак, Александр Шырбанович Ламалдай олар үнелеп четпес улуг дузаны чедирип, бот-тускайлаң ажилдаарының планын тургусчуп берип турганын бо-ла сактып чугаалай бээр улус. Чаа өөредилге чылында ажилдап эгелээн аныяк башкыларга хөй-нитиниң ажилдары чүдүрлү-ле берген. К.Б.Сат башкыларныкы комсомол эге организацияныкы секретарына соңгуткан, Тоорук Макал-ооловна суурда херээженнер чөвүлениң оралакчы даргазы болу берген.

1967 чылдың январь ай. Кожуунуң өөредилге килдизиниң дужаалы-биле аныяк башкы Көк-оол Бүрбүевич Сатты Чаа-Суур школазының директоруна ажилдаары-биле, боду ынаксавайн турда-ла албадапкан. Ам база-ла чаа чер, бир коллективке чаа-ла ижигип бар чорааш, өске коллективке шилчир ужурга ынчаар таварышканнар.

Чаа ажилга чаңчыгып, барып-барып удуртукчу ажилга тургустунуп алыры ындыг-ла амыр эвес дээрзи кымга-даа билдинген. Амыдыралга таварышкан берге оруктарны алып эртери кижиниң бодундан, ооң ажил-агыйга кежээ, кашпагай чоруундан, быжыг турасоруундан, онаашкан ажилына шын-на сеткилинден бердингени дорт хамааржыр. Шакындыг мөзү-шынар, тура-сорук аныяк башкы, удуртукчу К.Б. Сатта бар болганы-биле школаның ажил-амыдыралы, өөредилге-кижизидилгелиг ажилы чоорту экижип эгелээн. Ооң чижээнге ол үеде чуртка алдаржаан турган Москва, Липецк областтарныкы мурнакчы башкыларының арга-дуржулганын өөренип, ону амыдыралга боттандыраарын чедип ап, школаның ажилын чоорту кабинет системаның кииргени болур. Өөреникчилерниң саны көвүдээни-биле школага ийи ээлчеглиг өөредилгени

эрттирип тургаш, класстан дашкаар ажилдар чорудары бергедеп келгени-биле, чаа школа тудуун кылып эгелээр чугула дээрзин школа директору Көк-оол Сат кожуунуң өөредилге килдизинден эгелеп алгаш, кожуунуң күүсекчи, партияның район комитеттеринге, Тыва АССР-ниң Өөредилге ямызынга, Сайыттар Чөвүленинге чедир дилег киирип тургаш, чөпшээрелди чедип алган. Школа директорунуң изиг күзели, ооң бодунун шудургу ажилының, удуртукчу баштаар органнарда хөй удаа чедип, дилеглерни киирип келгениниң түңнелинде, 1975 чылдың январь айда эрги школага улай туттунган төпчүткен одалга системалыг, комплект-класстарлыг, спортзалдыг чаа школа ажилдалга кирген. Ол дээрге, бичи суур-жуулаш, Чаа-Суурнуң өөреникчилеринге, чурттакчы чонунга улуг өөрүшкү эвес, бүдүн кожуунга улуг өөрүшкү болгаш байырлал болган дээрзин школаны ажилдалга киирип турган байырлалга киржип келгеннер, партия райкомунун секретары Базыр Дадаевич Монгуш, кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Тангай-оол Сандыпович Донгак олар чугаалап, суурнуң чонунга, өөреникчилеринге, башкылар коллективинге, директор Көк-оол Сатка байыр чедирип, өөрүп четтиргенин илередип турганнар.

Ол-ла үеде, Көк-оол Бүрбүевич Чаа-Суур школазынга директорлап турары чылдарда, суурга сөөлгү үениң төлөвилели-биле туттун-

Кижилер, чылдар, болушкуннар

ХООЧУН БАШКЫЛАР — ҮЛЕГЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

ганы 4 чаа чуртталга бажыңнары база ажилдалга кирген. Ол дээрге башкыларга белек болуп, дорт-ла оларныкы «адресинге» туттунган тудуглар-дыр. Ол база-ла директорнуң кызымаккай ажилының ачызы-дыр.

Школага өөредилге-кижизидилгелиг ажилды бедик деңгелге тургузарына ажилдап турган башкылар: Анай-оол Саая, Уйнук Севекпат, Владимир Шарый-оол, Биче-кыс Домбаа, Анфиса Чаш-оол, Кызыл-оол болгаш Вера Долааннар, Татьяна Румянцева болгаш өскелер-даа бир дем болуп алгаш кончук улуг үлүг-хуузун кииргенин Көк-оол Бүрбүевич-даа, Тоорук Макал-ооловна-даа сактып чугаалап орап чордулар.

1975 — Тоолай чылы март ай. Ол үе партияныкы чагырганың үези-ле болгай. Партияның район комитетиниң даалгазы-биле коммунист К.Б. Сат кожуун төвү — Хандагайты суурда ортумак школаның директору болу берген. Ажилдын уг-шии аныяк башкыга билдингир-даа бол, чаа коллективке чаңчыгып, ону удуртуп ажилдаары ындыг-ла амыр эвес болган. Хандагайты суур — кожуунда эң хөй чурттакчылыг суур болганы-биле ол школа эң хөй өөреникчилерлиг турган.

Хандагайты суурга чаа, үш каът школа тудуу 1980 чылдарда эгелээш, барык он чыл хире шөйлүп келгеш, 1989 чылдың январьда ажилдалга кирген. 784 олуттуг школаның тудуун тус черниң тудугчулары доосканнар. Чаа школаның бирги директору болуп, школаның «алдын дүлгүрүн» тудугчулардан К.Б. Сат хүлээп алган.

1988-89 өөредилге чылында школа ажилдалга кирерде-ле башкыларныкы, директорнуң болгаш өөредилге эргелекчизиниң, эмчиңиң өрээлинде база котельнаяда телевизорлар салдыганнар. Школада хары угда 16 өөреникчи чемениптер чаа дериг-херекселдери-биле делгеттинген кухнялыг столовая, кино көргүзүр черлиг хуралдаар зал, улуг спортзал, чаа дериг-херекселдер-биле четчеттинген 25 класс-кабинет кижизидилгелерин өөрткен.

Көк-оол Бүрбүевич Сат 1992 чылга чедир Хандагайты ортумак школазын директорлап, муң ажыг өөреникчилерлиг, чүс ажыг башкылар болгаш ажилчиннардан тургустунган коллективти билдирип удуртуп келген. Ооң ажилдап турган үезинде школага корум-чурум үрээшкенин болбаан, өөредилге-кижизидилге ажилының деңгели кожуунуң өске школаларындан дыка бедик турган. Бо-ла бүгү ажилды бурунгаарладып, шын орук-биле углап-баштаарына школа директорунуң оң холу башкы Тоорук Макал-ооловна дээрзи билдингир. Көк-оол болгаш Тоорук Саттарныкы кады ажилдап турган үе-чергези башкылар Варвара Делгер-ооловна Лопсан-Серен, Полина Садиевна Донгак, Нина Ламажыковна Тангай-оол болгаш кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Тангай-оол Сандыпович Донгак олар директорнуң ажилына улуг дузаны чедирип, арга-сүмезин берип чоранын башкы уптайн чоруур.

Даанган ажилына кызымаан, чон-биле ажилдап билрини болгаш удуртукчу ажилдарга эптин өөренип көргөш, Көк-оол Бүрбүевичини 1992 чылдың апрель айда кожуун чагырганының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызынга томуйлаан. Ол

чылдарда чүгле Тывага эвес, Россияга берге үениң диргелип келгени ол-ла болгай. Акшашалын, пенсия, пособие ай-айы-биле үнмейн озалдаар, чамдык албан организация черлери буурап дүжүп турган үе-ле болгай. Шак мындыг берге үеде чүгле сагынгыр-тывынгыр ажилдаары чугула. Эң ылаңгыя соо-биле эдертип шыдаар, кижилерни бүзүредиптер талантылыг болуру чугула. Чогуу-на шак ындыг талант К.Б. Сатта бар болганы-биле ооң удуртуп турганы кадык камгалал, өөредилге, культура килдистери берге үени эрткен. Чаңгыс культура одаа-даа, ясли-садик-даа, школа болгаш спортзалдар-даа, шөлдер-даа хагдынмаан. Харын-даа 1997 чылда өг-бүлө, уругларга ачы-дуза чедирер төп кожуунга немей ажиттыган. Чеже-даа акша-шалың озалдап, немелде төлөвирлер болбайн турза, өске черлерге ышкаш Эвүрнүк чону янзы-бүрү митингилер, ажил соксадышкыннары кылбааннар. Ол база-ла албан организацияларныкы удуртукчуларын дамчыштыр чон ортузунга шын тайылбыр ажилын чорутканының ачызы-дыр. Шак-ла ынчан, бо 1993 чылдың декабрь айның 12-де, Тывага бир-ле дугаар кожуун, суму болгаш хоорай чагыргаларының даргаларын бүгү чонун, соңгукчуларныкы шилип алышыкыны-биле чоруткан соңгудалар болган. Ол соңгудаларныкы түңнели-биле Эвүрнүк кожуун чагырганының даргазына мен соңгуктан мен. Ынчангаш Көк-оол Бүрбүевич-биле 1998 чылдың май айга чедир

кады ажилдап, кожууну удуртуп келген бис.

Хоочун башкының өг-бүлезиниң, ажы-төлүнү дугайын кахсы-да бол, биживейн, чугаалавайн баар аргам чок. Тоорук Макал-ооловнаныкы тускай эртеми тыва дыл, чечен чогаал башкызы. Шак ол кол мергежилниң аайы-биле 40 хире чылдарда башкылап келген. Ол талазы-биле байлак дуржулганы бодунда мөөнөп алган хоочун башкы. Чүгле школага кичээлдер эрттирип каары-биле ол кажан-даа кызыгаарлаттынмайн чораан. База бир чугула ажил — ада-иелерниң бажыңнарына барып тургаш чугаалажыры, өөреникчилерниң хостуг үелерин шын болгаш ажыктыг кылдыр эрттирерин организастаары. Кичээлдер эрттиреринден аңгыда Тоорук Макал-ооловна ыяап-ла бир-ле класстың удуртукчу башкызы болуп чораан.

Саттар — хөй ажы-төлдүг өг-бүлө. Олар 3 кыстың, 3 оолдун ада-иези, 10 уйнуктарныкы эне-релдиг кырган ада-иези. Уругларының эң улуу — Марта. Ол дээди эртемниг бухгалтер, кожуунуң өг-бүлө болгаш уругларга дуза чедирер төвүнүк кол бухгалтер. Саида — дээди эртемниг башкы. Хандагайты ортумак школазында күш-культура башкылап турар. Оон бичизини Оолак Сат — Барнаулдун политехниктиг университетин дооскан, инженер-конструктор тускай эртемниг. Ол спорттун кикбоксинг хевирин Тывага бир-ле дугаар үндөзилеп, сайзыраткан спортчу. Оолак Тывадан Россияныкы бир дугаар спорт мастери. Азияныкы болгаш Россияныкы хөй дакпыр чемпиону. Ооң өөреникчилериниң бирээзи — Сергей Даш-оолович Куулар кикбоксинге спорт мастери, Европаныкы болгаш Азияныкы чемпиону, шыырак дээн тренер. Оолак Сат амгы үеде республиканың элээди уругларныкы спорт школазының тренер-башкызы.

Оон бичизини Саяна Көк-ооловна — Тываның күрүне университетинде информатика кафедрасында башкылавышаан, Омск хоорайныкы башкы университетинде аспирант болуп өөренип турар. Омск — Хакасияныкы күрүне университетинде өөренимишаан, Хандагайтының каайлы черинде ажилдап турар. Өг-бүлениң хеймери Альберт — университет дооскан соонда, Солчур школазында каш чыл улай башкылап ажилдап турар.

Хоочун башкылар, улус өөредилгезиниң тергиинери, күш-ажылдың хоочуннары, эйнайыралдыг, үлегерлиг өг-бүлө Тоорук Макал-ооловна биле Көк-оол Бүрбүевич Саттарныкы 40 ажыг чылдарда кады чурттап, чонунга бараан болуп, ажы-төлүн өөредип-кижизидип, өг-бүлө-баштап келгениниң дугайын бижип ора, эң-не кол, онзалап демделексезним чүүлүм оларныкы оожум-топтуг аажы-чаңы, кижизиг, улуг-даа, бичи-даа, кырган-даа, чалы-даа кижилер-биле чугаалажы бергенде кичээнгейли, чугаалажып билери менээ дыка-ла тааржыр ийин. Ынчангаш башкы кижиниң, эң ылаңгыя удуртукчу кижиниң кижизиг, сагыш човангыры моон-на көстүп турар-дыр.

Саттарныкы коданында хөй-өшкү, инек, хаван-дагаа шупту бар. Мал-маган тудуп, азыраарындан аңгыда, картошканы тарып ап, чылдың чүгле Хандагайты суурда эвес бүдүн Эвүр кожуунда үлегерлиг өг-бүлелерниң мурнуку одуруунда санадып турарлар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

Чагаалар аразында

ДАРЫЙ ДҮРГЕН ХЕМЧЕГ АЛЗЫН

Электриктер, монтерлар, Эрээ-хинчек көре берген. Бажың оран, кабинет чок, Падың барааш туруп берген. Ыңай-бээр сывыртадып, Ырмазырап туруп берген. Суму, кожуун даргалары Шупту билер хирезинде Ээ көрнүп, дуза катпас, Элдөк болган чүве-ле бо!

— Па, бо чүң-ле ынчаар шүлүктөй бергениңер, ол? — деп, номчукчулар айтырарлар-даа чадавастар.

Бир эвес кожуун төвү Суг-Аксы суурга баар болзунарза, холдарында электри чепсек-херекселдери туткулаан 3-4 хире электрик оолдар ыңай-бээр кылашашкан, аскан-тенээн-даа ышкаш, олурар-турар оран-бажың, турум ажилдаар кабинет чок, алаң кайгап, адактын соонда, дуула дөвүн суур адаанда электри хөдөлдирер станцияже кылаш-тажып бадыптарлар.

Бо болза «Тывазнерго» ААН-ге хамааржыр Суг-Аксы суурда ажилдап-чурттап турар электриктер-дир. Оларныкы доктаамал ажилдаар бажыңы, кабинеди чок, каш чылдарныкы иштинде кара хинчээр көрүп турарлар. Ол электриктер баштайгы чылдарында харылзаа чериниң ийги кадынга, Суг-Аксы суму чагырганының бир өрээлинге, кожуун чагырганының хамаарылганында аалчылар бажыңының өрээлдеринге ажилдап тургаш база-ла үндүр хөөглеткеннер.

Адактын сөөлүндө ам мырыңай Кара-Чыраа биле Суг-Аксы суурларныкы аразында подстанцияда барган, ында дериг-херекселдерин чыып алган, ал-боттары албан бижиктери-биле катай-хаара сынмарлажып ажилдап турарлар. Халалыг-даа, шыланчыг-даа.

— Хаарып келир харлыг кыштын соогунда барык-ла Кара-Чыраа суур чоогунда подстанцияже хүннүң-не кылаштажып бадар-дыр. Ол аразына кылаштаагаар, 30-40 минут чедө бээр-дир. Оон чоктап орда, база-ла чартык шак болур. Херекселдер шыгжаар таптыг өрээл база чок. Аңгы ажилдаар тускайлаан бажың, кабинет чок, та кажанга чедир хилинчектенер улус бис ынаан. Бистин мындыг байдалыныкы удуртукчулар черлериниң даргалары-даа пат билер. Ынчалза-даа хаайыңга какпастар-дыр. Таарымчалыг оран-бажың, кабинет чокта орта таптыг ажил-даа кылдынмас, хей-аът чок боор-дур. Биске деткимче, дуза база херек болгай. Хандырылга эки болза, ажилдаарга хол безин тудунгур болур — деп, электриктер хомудап чугааладылар.

Электриктерниң хомудалдыг чугаалары черле үндөзиниң. Көдээ электриктериниң турум ажилдаар чери чок болганындан, ында бухгалтер-контролер Л.О. Ондар Суг-Аксы суурнуң чурттакчыларындан чырык хөлезиниң чыып алыр дээштин бүгү-ле документиленер, албан бижиктерин сумкалапкаш, бирде харылзаа черинде, бирде социал килдиске-даа олурупкан акша-төгөрик чыып, кызымаккай, чүткүлдүг талазын көргүзүп турар.

Озал-ондактар, айыыл-халаптар, өрт-хуук бо-ла болгулаар бо шагда, чоннуң хүн бүрү амыдыралы-биле тудуш холбаалыг, кончук ээ-харысалгалык черде ажилдап турар электриктер доктаамал ажилдаар чер чок, мынча үр чылдарныкы иштинде түрегдеп турарына кым-даа сагыш човаар ужурлуг.

Ынчангаш бо чүүлүмү моон адаанда одуруглар-биле доозар бодаан ийик мен:

Электрик, монтерларга,
Эпти арга тургузар дээш,
Дарга-бошка «дүжүметтер»
Дарый дүрген хемчег алзын!

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың февраль 16-да
№ 125 докталында дүүштүр

Ада-чурт камгалакчызының хүнүн республикага эрттирер талазы-биле ХЕМЧЕГЛЕР

I. Өзүп орав салгалдың патриоттук кижизидилгезиниң талазы-биле хемчеглер

1. Россияның Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң дайынчы алдар өрээлинге Кызыл хоорай школаларының өөреникчилери баарын, Кызыл хоорай школаларының өөреникчилериниң кызыгааржы дайынчылар-биле ужуражылгазын тускай графиги езугаар хоорайның өөредилге талазы-биле комитеди организаастаар. Болур чери республикада Айыыл чок чоруктуң федералдыг албан эргелелиниң бажынынга.

2. Республиканың аныктар активиниң хөй-ниити каттыжышкыныннарының хоочуннары-биле ужуражышкыны февраль 22-де 14.00 шакта ТР-ниң Күш-ажыл яамызының бажынынга эртер. ТР-ниң Эртем, өөредилге яамызы харыылаар.

3. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, дайынчы чорудулгалар инвалидтери-биле ужуражышкыныннары 2006 чылдың февраль айның дургузунда черчерге организаастаар.

4. Чепсектиг Күштерниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының дайынчы чорудулгалар хоочуннарының хайгаарал чок арткан уруглар киржилгези-биле «Ада-чурттуң төгүзү» деп оюннарны 2006 чылдың февраль 21-де Кызыл хоорайның немелде өөредилге төвүнге эрттирер.

5. «Ада-чуртка ынак болуру айтырылгалар болгаш перспективалар деп билишкениң үндезинери» деп эртем-практиктиг конференцияны 2006 чылдың февраль-март айларда Культура яамызы организаастаар.

6. Патриоттук хевирниң тема-

тиктиг делгелгелерин, стенилери-рин 2006 чылдың февраль-март айларда организаастаар.

7. Патриоттук темага школачыларның чогадыг бижиринге ниити республика конкурсузун февраль-март айларда республика школаларына Эртем, өөредилге яамызы организаастаар.

8. Амы-тынын берген дайынчыларның тураскаалдарына чечектер салырын февраль 23-те 11 шакта Ада-чурттуң Улуг дайынына өлген дайынчыларның төп тураскаалына салыр.

II. Шеригжиткен болгаш спортчу-массалыг хемчеглер

1. Аныктар аразына кара адарына Тыва Республикага бирги чер дээш маргылдаа 2006 чылдың февраль 20-22 хүннеринде 10.00 шакта РОСТО-нуң боодалга эрттирер черинге болур.

2. Кызыл хоорайның аныктар аразына хол бөмбүүнге, шыдыраага, тенниске, моондактар эртеринге спортчу маргылдаалар февраль 22-23-те И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинге болур.

3. «Супер атлет—2006» деп школачылар аразына конкурс февраль 22-23 хүннеринде школадан дашкаар өөредилге төвүнге эртер.

4. Аныктар аразына шой көдүрер талазы-биле Тыва Республикага бирги чер дээш ажык маргылдаа февраль 23-те «Автомобилист» спортзалга болур.

5. Хоочуннар аразына шыдыраага республика маргылдаазы февраль 24-28 хүннеринде Улусчу чогадылга бажынынга болур.

5. Эрге-хоойлу камгалаар органнар ажылдакчыларының аразына самбога республика маргылдаазы февраль 24-те «Херел» спортзалга эртер.

6. «Макаров» дээр хол боозу-

биле кара адар маргылдаа күш структураларының ажылдакчыларының аразына февраль 22-де эртер.

III. Культура-массалыг хемчеглер

1. Ада-чурттуң Улуг дайынының 60 чылынга тураскааткан, дайын хоочуннарын болгаш инвалидтерин чалаар «Ынакшылдың үш хүнү» деп ши февраль 22-де Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрына 18 шакта болур.

2. Хоочуннар алдаржыткан байырлал хемчеглерин февраль 20-23 хүннеринге чедир яамыларга, ведомстволарга, организацияларга ол черлерниң удуртчулары организаастап эрттирер.

3. Шериг кезектериниң, эрге-хоойлу камгалаар органнар төлээлериниң байырлыг хуралы Тыва Республиканың Чазак Даргазының байыр чедиришкени, ведомство болгаш Чазак шаңналарын тыпсыры 2006 чылдың февраль 22-де 17.00 шакта Улусчу чогадылга бажынынга болур.

4. Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге тураскааткан Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң концерти февраль 23-те Улусчу чогадылга бажынынга болур.

5. Школаарга эртен маргылдаалар тиелекчилериниң киржилгези-биле «Че-ве, эрлер!» деп республика маргылдаазының түңнел оюну февраль 23-те Тываның күрүнү филармониязына болур.

6. Берге кижизидилгелиг элэди уругларга көрдүнген «Сволочи» деп кинофильмниң баштайгы көрүлдези февраль 23-те «Найрал» кинотеатрга болур.

7. Республиканың аныктар артистери кызыгааржы дайынчыларга февраль 24-те аалдап четкеш, байырлалды үзүшкүнүг концертин көргүзөр.

Экии, «Шын»

Экии, эргим, хүндүлүг редакция!

Мээң ачам Владимир Чүлдүмович ООРЖАК Суг-Аксы суурда ажылдап, чурттап чоруур.

Ачам февраль 15-те 55 харлаан, ачамга солун таварыштыр каң дег кадыкшылды, ааскежикти күзевишаан, изиг байырымны дамчыдарын чөпшээрер көрүңер.

Чита областа шериг албан-хүлээлгезин эрттирер турар олуңар Ади Ооржак.

Кажан? Каяа? Чүү?

КАДЫК АМЫДЫРАЛДЫ СУРТААЛДААН

Кызылдың үш дугаар ортумак ниити билиг школазына эртен субботада «Амыдыралдыг кадык омур-хевирин тургузары» деп өөредилгил ужуражылга болуп эрткен.

Ону «Радуга» клубу организаастаан. Ужуражылгага школаның башкылары, өөреникчилери база аалчылар «Кадыкшыл» клубунун ажылдакчылары, ада-иелер, валеологтар, эмчилер киришкен. ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчылары А.С.Ооржак биле У.С.Ондар олар

САЛГАЛДАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫ УЛАМЧЫЛААР

Тыва хөгжүм херекселдери кылыр Ус-шеверлер эвилели февраль 17-де Улусчу чогадылга бажынынга «Ус-шевер чазады, уран хөгжүм ойнады» деп ажыдышкын найырын эрттирген.

Кежээни хөйге билдингир артист, журналист Орлан Дамба-Хуурак башкарыкчылап эрттирген. Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажылдакчызы Валентина Сюзюкей Тываның ат-сураглыг хөгжүм херекселдери кылыр ус-шеверлериниң дугайында төөгүлүг солун чүүлду чыылганнарга чугаалаан. Өгбелеривистен шилчип келген хөгжүм херекселдери кылыр чаагай чаңчыл чиптээн, аныктар ол ажыл-херекти уламчылап турар, харын-даа чаа езу-биле чогадыкчы ар-

бо солун хемчегге база киржип, шилиттинген теманың ужу-утказы хүнүнүг негелдезинге канчаар-даа аажок дүгжүп турарын демдеглээн. Эмчи Галина Монгушова Маады солун лекцияны номчаан, ылангыя кыс уругларга күзенчиг звес сааттанышкындан камгаланырының дугайында болгаш өске-даа ажыктыг чүүлдерни билип алзын дээш тайылбырны кылган. Ыры-хөгжүм, көргүзүг материалдары болгаш лекция, беседа-биле чепселген аалчылар-биле ужуражылга уругларга уттундурбас болуп арттары чугаажок.

галарны ажыглап кылып турары өөрүнчүг дээрзин Валентина Юрьевна демдеглээн.

Ус-шеверлер эвилелиниң даргазы Аян Монгуш чоокта чаа тургустунган эвилелдин ажылының болгаш келир үеде сорулгаларының дугайында чугаалаан. Эвилел тургустунгаш, сайзыралдыг эге базымнарын кылып турарының бир херечизи бо концерт болуп турар. Кежээге ат-сураглыг ансамбльдер болгаш бөлүктөр «Тыва кызы», «Чаңгы-Хая», билдингир хөгжүмчүлөр Геннадий Чамзырын, Откун Достай болгаш В.Көк-оол аттыг хөгжүм-ши театрының артистери Эдуард Ондар, Урана Монгуш киржип, чыылганнарга уран талантызы-биле бараан болган.

Бистиң корр.

«ТывасВазынформ» ААН

бухгалтер-ревизор албан-дужаалына конкурсту
чарлап тур

Конкурска киржириниң негелделери: дээди бухгалтер эртемниг, улуг бухгалтер ажылынга 5 чылдан эвээш звес үеде ажылдаан болур, республиканың кожуннарына сургакчылаар.

Харылзажыр адрес:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53.

Телефоннар: 1-12-33; 1-32-32.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Үр арааш, чырык өртемчейден чарлып чоруткан бистиң кызыгаар чок ынак, эргим кырган-аваысты, кырган-ачаыстың ынак эжи — Анчымаа Дакаевна САТТЫ сөөлгү орукче бистиң-биле кады үдежип, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен, моральдыг база материалдыг дуза чедирген республиканың Камбы-ламазына, Улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсанга, «Шын», «Тувинская правда» солуннарның, Тываның ном үндүрер черинин, республика эмнелгезиниң реанимация салбырының, типографияның, ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң, «Башкы» сеткүүлдүң, «Дүрген дуза чедирер черниң», «Медтехниканың», телевидениениң коллективтеринге, Россияның болгаш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б.Кенешке, журналист Х.Седенге, эмчи А.Начына, акызы В.Чучунга, эш-өөрүнге, ырак-чооктан келген дөргүл-төрелдеривиске четтиргенивисти сеткилдин ханызындан илереттис.

Өөнүң ээзи, уруглары, уйнуктары.

Муңгаранчыг шүлүк

САГЫЖЫМНЫҢ САЙМААРАЛЫ

Сагыш-сеткил чааскаанзыраан аагындан
Чаагымче караам чажы төктүп-ле чор.

Чуртталгамның «чартыы» болур ынак эжим
Шуудунче кире берди, халак-халак!

Дирлип келир чүве болза, күжүр эжим,
Чүнү-даа бол, кылырынга белен тур мен.
Өрү тырт даан, холун эккел диген ышкаш,
Өндөйипкен — туруп келген ышкаш-тыр сен.

Каптагайга өлүм-чидим турбаан болза,
Кандыг чаян турар чүве кижиле билбес.

Аарыгга туттурганым салбас дээштин,
Амылыглар чүнү кылбас, өршээ, өршээ!

Аарыгның шивейликкен ээргийинден
Адырлыр дээш мага-бодун чүнү кылбаан.

Ынчалзажок күштүг болуп хуулу алгаш,
Ынча-мынча чедирбейн, ужуру шаапчык.

Үнүң безин чиде бержик, харын мырыңай
Үнгел-союп албас кылдыр аспаптапчык...

Оон эрткеш, өрү алзы көрүп алгаш,
Ооргага чыдар кылдыр шаңдалаттын.

Уктаар болза эмчилерниң кылбааны чок,
Уе дивес шыдамынны магадааннар.

Чуду-кара, хойлар дозуп өскенини,
Чуртталгага кызыгаар чок чүткүлдүүнү

Турза узун, тутса мөге Чучун акың
Туруп алгаш, караан чодуп чугаалажык.

Чүрек тала холунга ол чашты туткаш,
Он-на тала холунга ол номну салбайн,
Номчуттунуп өстүрүп каан дүңмалары
Назынында, өрелиг бооп, кайын уттур.

Эмнелгеге, бажыңга-даа чыткан чериң
Ээн черле кагдадывис, кады-кыраан.

Эриннериң, караң адаа кургай бээрге,
Эмнер-биле арга чадаар чаап-даа турдум.

Оргаланып чеже чыдар — сойлу болгай,
Орунундан кандаазынче олуртур бис.

Холдарымны эктиң орта салырымга,
«Холун аар-дыр, орта салба» дээр-даа турдум.

Канчап билир, туруп келир чадавас дээш,
Хамык эьдин холум-биле нугуштаар мен.

Холум чылыы сөөгүңге кирип сиңгениңге
Кончуг өөрүп, бодап чоруур чүвем-не ол.

Мени дээштиң чалданыш чок чорааныңы
Мен ам кээп, сактыр-дыр мен, чегенчимни!

«Доңа бээр сен, менээ чыпшыр чыдып ал» дээш,
Тонуң-биле мени шуглап хонар чордун.

«Туалет безин чедип албас, кончуумну көр!»
Туруп келген болурум кай, ажы-төлүм!

Мындыг кончуг човаланга таваржыр деп,
Мырыңай черле бодаваан мен, шыны херек.

Бодумну-даа, силерни-даа туретпейн,
Божуу-дүрген чортуп чоруй барзымза ыңай.

Ынча дигеш, ылым-чылым болу бээрге,
Ыглажып-ла турганывыс уттундурбас.

Хамчык аарыг күжүн, чилиң үзүлгүңе
Хаара тудуп, канчаар сени хинчектевезен.

Эргим ынак бажыңыңа чытсын дээштин
Эмнелгеден, күзөл кончуг, эккелдивис.

Амырааның, өөрээниң чүге денчээр!
Арны чырып, караң чаштар дола бержик.

Холун, бодун тудуп, суйбал, ораап-шарып,
Хондур-дүндүр чаныңдан-на ыраваан бис.

Аарыг сени чеже-даа бол хинчектеэрге,
Арны-бажың чудавады, түлеведи.

Чула-деңниң чырыын орта улам харын
Чугаажак ак, чаш хар ышкаш, көстүр турдун.

Камбы-лама чедип келгеш номун номчаан
Кайгамчыктыг элдеп чүве ыңчан болган.

Шимдинипкен характеры көстүп келген
Шимээң чокка бистиң-биле байырлашкан...

Хөндөргейниң салгын-хады чоктаан ышкаш,
Хөндүргей сырнының турган ышкаш...

Муңгаранчыг шүлүмнү бо дозоуп ора,
Муңчулбайн, улуг сектен салып каайн.

Күстүгүр САТ.

Россияның Федералдыг Айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң коллективи

Чечек Монгушевна
БИЧЕ-ООЛДУҢ

мөчээни-биле ооң чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22)
1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура,
өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр
килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9516. Чагыг 18.

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит»,
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы
Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың
май 14-те эде бүрткээң.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга
болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң
типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңдадылары дээш авторлар боттары харыылаар.